

Yahudi Müfessir Raşi ve Tefsir Anlayışı

Jewish Commentator Rashi and His Conception of Interpretation

Ömer Faruk YIKAR

<https://orcid.org/0000-0002-3872-4157>

ofarukyikar@hotmail.com

Marmara Üniversitesi | <https://ror.org/02kswqa67>
Arş. Gör., İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi, İstanbul,
Türkiye

Asst. Prof., Marmara University, Faculty of Theology,
Department of History of Religions, İstanbul, Türkiye

İsmail TAŞPINAR

<https://orcid.org/0000-0003-4427-6829>

itaspinar@marmara.edu.tr

Marmara Üniversitesi | <https://ror.org/02kswqa67>
Prof. Dr., İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi, İstanbul,
Türkiye

Prof. Dr., Marmara University, Faculty of Theology,
Department of History of Religions, İstanbul, Türkiye

Atıf | Cites As

Yıkar, Ömer Faruk – Taşpınar, İsmail. “Yahudi Müfessir Raşi ve Tefsir Anlayışı”. *Burdur İlahiyat Dergisi* 8 (Haziran 2024), 174-193.

<https://doi.org/10.59932/burdurilahiyat.1476367>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü/Article Types	: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi/Received	: 30 Nisan/April 2024
Kabul Tarihi/Accepted	: 25 Haziran/June 2024
Yayın Tarihi/Published	: 28 Haziran/June 2024

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. Ömer Faruk YIKAR – İsmail TAŞPINAR.

Çıkar Çatışması/Conflicts of Interest: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / The author(s) has no conflict of interest to declare.

Finansman/Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Etik Bildirim/Complaints: ifd@mehmetakif.edu.tr

Telif Hakkı & Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Yazar Katkıları/Author Contributions: Ömer Faruk YIKAR %50 – İsmail TAŞPINAR %50.

Jewish Commentator Rashi and His Conception of Interpretation

Abstract

Rabbi Shlomo ben Yitshak, also known as Rashi (d. 1105), is unquestionably the first name that comes to mind when we consider the Ashkenazic Jewish exegetical tradition. With his commentaries on the Tanakh and Talmud, Rashi succeeded in shaping the Jewish perception of scripture and interpretation for over 900 years. Despite the fact that three-quarters of his commentaries are midrashic (*derash*), Rashi is recognized as one of the most important representatives of the literal method of *peshat*. Although it is not easy to define Rashi's method of exegesis, in general terms, it is possible to interpret his exegetical methodology as an attempt to reconcile *derash* with *peshat*. Rashi's exegesis was accepted as authoritative by Ashkenazic communities due to its midrashic character and by Sephardic Jews known for their rationalist tendencies due to its examples of literal interpretation. While Rashi's commentary on the Torah was initially a work that aimed to explain the Torah, in time it transformed into a canonical text that required explanation. For this reason, Rashi is considered the "excellent interpreter of the Law" (Parshandata), and his Torah commentary has been the subject of more than 200 supercommentaries and countless monographs to date. Rashi's commentary was the first work to appear in the Hebrew printing press (1469, 1475), as well as the first commentary printed with the Masoretic text in the first Hebrew edition of the Torah (1482) and the first complete edition of the Tanakh, the Mikraot Gedolot (1515-1517). The first complete edition of the Babylonian Talmud (1520-1523) was also printed together with Rashi's commentary on the Talmud. In addition to the Mishnah and Gemara, Rashi's Talmudic commentary is the only comprehensive commentary included in all printed copies of the Talmud. It is taught in conjunction with the Torah in nearly every yeshiva. The *Heder Humash* is taught with Rashi's commentaries on the Torah, while the *Heder Gemara* is taught with Rashi's commentary on the Talmud. Rashi is therefore a highly regarded and widely utilized commentator on scripture, known to every Jew who has received religious education. For centuries, Jews have engaged in weekly perasha readings with Rashi's commentary. Rashi's hymns and prayers (*selihot*) are also recited in synagogue worship even today. Consequently, the comments and perspectives of a French rabbi who lived in the 11th century have become the legacy of the Jewish people. This article discussed Rashi's understanding of exegesis and its impact on Jewish religious thought.

Keywords: History of Religions, Judaism, Rashi, Torah, Talmud.

Yahudi Müfessir Raşi ve Tefsir Anlayışı*

Öz

Aşkenaz Yahudi tefsir geleneği denildiğinde akla ilk gelen isim kuşkusuz Rabbi Şlomo ben Yitshak, diğer adıyla Raşi'dir (ö. 1105). Tanah ve Talmud'a yazdığı tefsirlerle Raşi, 900 yılı aşkın bir süredir Yahudilerin kutsal kitap ve yorum algısını şekillendirmeyi başarmıştır. Tefsirlerinin dörtte üçü midraşik (*deraş*) olmasına karşın, Raşi, literal yorum metodu *peşat*'ın önemli temsilcilerinden biri olarak kabul görmektedir. Raşi'nin tefsir metodunu tanımlamak kolay olmasa da genel anlamda onun tefsir metodolojisini *deraş*'ı *peşat*'la uzlaştırması çabası olarak yorumlamak mümkündür. Raşi'nin tefsiri; midraşik karakterli oluşuyla Aşkenaz cemaatleri, literal yorum örnekleriyle de rasyonalist eğilimleriyle bilinen Sefarad Yahudileri tarafından muteber kabul edilmiştir. Tefsir, başlangıçta Tevrat'ı açıklamayı hedefleyen bir eser iken, zamanla açıklanması gereken bir kanonik metne dönüşmüştür. Bu nedenle Raşi "Yasa'nın mükemmel yorumcusu" (Parşandata) olarak kabul edilirken, tefsiri de bugüne kadar 200'den fazla şerh ve sayısız monografiye konu olmuştur. Raşi'nin Tevrat tefsiri İbrani matbaasından çıkan ilk eser (1469, 1475) olduğu gibi Tevrat'ın İbranice ilk baskısı (1482) ile Tanah'ın ilk tam edisyonu Mikraot Gedolot'ta (1515-1517) Masoretik metinle birlikte basılan ilk yorum olma özelliğine sahiptir. Babil Talmudu'nun ilk tam edisyonu (1520-1523) da yine Raşi'nin Talmud şerhi ile birlikte basılmıştır. Mişna ve Gemara ile birlikte Talmud'un bütün matbu nüshalarında yer alan tek bütüncül şerh, Raşi'nin şerhidir. Tevrat'ın Raşi'nin tefsirleriyle birlikte öğretilmediği yeshiva neredeyse yoktur. *Heder Humaş*, Raşi'nin Tevrat yorumlarıyla; *Heder Gemara* ise Raşi'nin Talmud şerhiyle okutulmaktadır. Dolayısıyla Raşi, dini eğitim alan her Yahudi tarafından bilinecek kadar saygın ve popüler bir kutsal kitap yorumcusudur. Yahudiler haftalık *perasha* okumalarını yüzyıllardır Raşi'nin yorumları eşliğinde icra ederken, yazdığı ilahi/duaları (*selihot*) ise sinagog ibadetlerinde bugün hala okumaktadırlar. Böylece 11. yüzyılda yaşamış bir Fransız rabbinin yorum ve görüşleri Yahudilerin mirası haline gelmiştir. Makalemizde Raşi'nin tefsir anlayışı ve Yahudi dini düşüncesine etkisi ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Yahudilik, Raşi, Tevrat, Talmud.

Giriş

Yahudi dini literatürünün en önemli ve etkili figürlerinden biri olan Raşi, 11. yüzyılda Fransa'da

* Bu çalışma Marmara Üniversitesi'nde Prof. Dr. İsmail Taşpınar danışmanlığında devam eden "Yahudi Müfessir Raşi: Hayatı, Eserleri ve Görüşleri" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. / This study is based on his PhD dissertation entitled "Jewish Mufassir Rashi: His Life, Works and Opinions" at Marmara University under the supervision of Prof. Dr. İsmail Taşpınar.

yaşamış bir Talmud ve Tevrat yorumcusudur. Raşi'nin çalışmaları, sadece kendi döneminde değil, sonraki yüzyıllarda da Yahudi düşüncesi ve eğitimi üzerinde büyük bir etki yaratmıştır. Tevrat ve Talmud tefsirleri, metinlerin literal (peşat) ve derin (midraş) anlamlarını birleştiren bir metodoloji ile ele alınmış, bu da onun yorumlarının hem anlaşılır hem de derinlikli olmasını sağlamıştır. Raşi'nin midraşları kullanma biçimi konusunda son derece özgündür. Midraşları doğrudan alıntılanak yerine, onları kendi bağlamına uyacak şekilde yeniden düzenler ve yorumlar.

Bu makalede, Raşi'nin hayatı ve eğitimi, onun yorumlarının temel özellikleri ve metodolojisi, Tevrat ve Talmud üzerindeki çalışmalarının detayları ve Yahudi dini literatürüne olan katkıları ele alınacaktır. Raşi'nin mirası, Yahudi dini metinlerinin yorumlanmasında yeni yollar açmış ve Yahudi düşüncesinin zenginleşmesine büyük katkılar sağlamıştır. Raşi'nin çalışmaları, onun yaşadığı dönemin ötesine geçmiş ve günümüzde de Yahudi dini eğitiminin temel taşlarından biri olmaya devam etmektedir. Bu nedenle, Raşi'nin hayatı ve eserlerinin derinlemesine incelenmesi, Yahudi dini literatürünün anlaşılması açısından büyük bir önem taşımaktadır.

1. Raşi'nin Hayatı ve İlmî Kişiliği

Rabbi Şlomo ben Yitshak veya R. Şlomo Yitshakî (Raşi, ר"ש),¹ 1030 veya 1040 yılında kuzey Fransa'nın Troyes kentinde dünyaya gelmiştir.² Hıristiyan kaynaklarına göre ise Raşi İtalya'nın Lunel (Yarhi) kasabasında doğmuş ve bu nedenle 18. yüzyıla kadar **R. Şlomo Yarhi** (Lunel) ismiyle anılmıştır.³ Raşi ayrıca Rabban şel Yisrael (İsrail'in öğretmeni/hocası),⁴ *Parşandata* (Yasanın Mükemmel Yorumcusu),⁵ Şlomo ha-Tsarfatı (Fransalı Şlomo) gibi isimlerle de anılmıştır. Natan ben Yehiel (ö. 1106) *Sefer ha-Aruh* isimli talmudik sözlüğünde, Raşi'nin yazdığı mektupları Şlomo ha-Yitshakî'nin baş harfleri *Şin* ve *Yud* ile imzaladığını aktarmıştır.⁶

Raşi'nin 1030'da mı yoksa 1040'da mı doğduğu yönünde tartışmalar söz konusuysa da ikinci görüş kabul görmüş⁷ ve doğumunun 900. yıldönümü vesilesiyle 1940'ta da anılmıştır. Bu bilgi ise, *Sidur Raşi* ile Tevrat tefsirinin bir el yazmasındaki şu bilgiye dayanmaktadır: "... *Fransalı Rabenu Şlomo ben Yitshak 29 Tamuz 4865 yılında aramızdan ayrıldı.*"⁸ Notun ikinci kısmında dönemin tarih yazıcılığı açısından şaşırtıcı bir ayrıntı daha eklenmiştir: "*Vefat ettiğinde 65 yaşındaydı.*" Buna göre Raşi "Sürgünün Işığı" kabul edilen R. Gerşom ben Yehuda'nın vefat ettiği tarihte (1040) doğmuş,⁹ 13 Temmuz 1105'te vefat etmiştir. Böylece Yahudi geleneğine göre bir güneş batarken, diğer güneş doğmuştur.¹⁰ R. Gerşom ile ilişkilendirme çabasının, Raşi'nin de Rabbinik geleneğin bir halkası olduğu

¹ İbranice harfler dikkate alındığında (רבי שלמה יצחקי) **Rabbi Şlomo Yitshakî**'nin akronim ismi "RaŞY" olması gerekir fakat 'yud' harfi Batı dillerinde 'ı-i' harfiyle ifade edildiği (R. Solomon ben Isaac) için Rashi/Raschi şeklinde kısaltılmıştır. Bu nedenle biz de "Raşi" ismini tercih ettik.

² Maurice Liber, "Rashi", *The Jewish Encyclopedia (JE)*, ed. Isidore Singer - Cyrus Adler (New York & London: Funk and Wagnalls Company, 1904), 10/324.

³ Pugio Fidet'in ünlü yazarı Raymond Martini'nin (ö.1285) Raşi'yi İtalyan (Lunel; İbranice 'רר') asıllı Rabbi Şlomo Yarhi olarak okuması sonucu Hıristiyan çevrelerce Richard Simon'a (ö.1712) kadar bu isimle anılır olmuştur. Alexander Marx, "The Life and Work of Rashi", *Rashi Anniversary Volume*, ed. H. L. Ginsberg (New York: American Academy for Jewish Research, 1941), 10; Mayer I. Gruber, *Rashi's Commentary on Psalms* (Philadelphia: Jewish Publication Society, 2007), 1-2.

⁴ Samuel M. Blumenfeld, *Master of Troyes: A Study of Rashi, the Educator* (New York: Behrman House, 1946), 3.

⁵ Ephraim E. Urbach, "How Did Rashi Merit the Title Parshandata?", *Rashi 1040-1990: Hommage a Ephraim E. Urbach*, ed. Gabrielle Sed-Rajna (Paris: Cerf, 1993), 387-398.

⁶ Alexander Marx, *Essays in Jewish Biography* (Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1947), 62-63.

⁷ Abraham b. Samuel Zacuto (ö.1515), Raşi'nin 75/76 yıl yaşadığını ve 4865'te (1104/1105) vefat ettiğini aktarmıştır. Bu da Raşi'nin 1030 civarında doğmuş olabileceğine işaret etmektedir. Esra Shereshevsky, *Rashi: The Man and His World* (New York: Sepher-Hermon Press, 1982), 21, 27, 28; Gruber, *Rashi's Commentary on Psalms*, 2.

⁸ Simon Moses Chones, *Toldot HaPoskim* (Warsaw, 1910), 6; Abraham Berliner, *Rashi, Raschi der Kommentar des Salomo B. Isak über den Pentateuch*. (Frankfurt: Kauffmann, 1905), VIII (Note 7).

⁹ Ancak Gerşom'un 1040'da mı yoksa 1028'de mi vefat ettiği belirsizdir. Shlomo Eidelberg - David Derovan, "Gershom Ben Yudah Me'or Ha-Golah", *Encyclopaedia Judaica (EJ)*, ed. Fred Skolnik - Michael Berenbaum (Detroit: Thomson & Gale, 2007); Isaac Bloch, "Gershom ben Yudah", *The Jewish Encyclopedia (JE)*, ed. Isidore Singer - Cyrus Adler (New York & London: Funk and Wagnalls Company, 1904), 5/638.

¹⁰ Herman Hailperin, *Rashi and The Christian Scholars* (Pennsylvania: University of Pittsburgh Press, 1963), 25; Shereshevsky, *Rashi*, 7, 21.

ve R. Gerşom'un yorum anlayışını benimsediği şeklindeki inançtan kaynaklanmış olması muhtemeldir.

Raşi'nin hayatıyla ilgili bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Babasının ismi Yitshak'tır. Annesi ve eşinin isimleri ise bilinmemektedir.¹¹ Raşi ailesinin geçimini bağcılık, şarap üretimi ve ticaretiyle sağlamıştır. Almanya'ya gitmeden önce evlenen Raşi'nin Yoheved, Miryam ve Rahel isminde üç kız çocuğu dünyaya gelmiştir. Damatları Meir ben Şmuel (Ramerupt, ö. 1135) ve Yehuda ben Natan (Riban/Rivan) ile torunları Şmuel ben Meir (Raşbam), Ya'kov ben Meir (Rabenu Tam) ve Yitshak ben Meir (Ribam) Tevrat ve Talmud çalışmalarıyla bilinen Tosafistlerin ve Fransa tefsir ekolünün önemli temsilcileridir.¹²

Tevrat eğitimini yakın çevresinden alan Raşi'nin ilk hocaları "öğretmenim" dediği babası ve 10. yüzyıl önemli Aşkenaz *piyutim* yazarlarından dayısı Şimon ben Yitshak'tır. Şimon, R. Gerşom'un Mainz'deki yeşivasında Talmud dersleri almış; Raşi'nin de bu yeşivaya gitmesine öncülük etmiştir.¹³

Raşi, Troyes Tevrat okulunun Talmud eğitimi konusunda yetersiz kalması nedeniyle 1060 civarında Almanya'ya gitmiştir. Çünkü Almanya'nın Mainz şehri, Karolenj dönemi Yahudi alimlerinden¹⁴ R. Yehuda ben Meir ha-Kohen ile öğrencisi R. Gerşom'un açtığı yeşivalarla Talmud eğitimi merkezleri haline gelmiştir. Başta Worms, Speyer olmak üzere diğer şehirlerde açılan yeşivaların kurucuları Mainz akademisinin mezunları olup¹⁵ Raşi'nin de hocalığını yapmışlardır. Doğrudan kendisinden ders almamış olsa da Raşi, R. Gerşom'un Aşkenaz Yahudileri arasındaki konumunun farkındadır. Bir *responsum*da 'bütün Aşkenaz Yahudileri onun öğrencisidir' diyerek övgüde bulunur.¹⁶ Önce Mainz yeşivasında Ya'kov ben Yakar (ö. 1064), Yitshak ben Yehuda (11. yy.) ve R. David ha-Levi'den 4 yıl kadar Talmud dersleri alan Raşi, daha sonra Worms'a geçmiştir. Worms'ta ise yaklaşık 5-6 yıl kalmış ve R. Gerşom'un bir diğer öğrencisi R. Yitshak ben Eliezer ha-Levi (ö. 1070) gözetiminde Talmud derslerine devam etmiştir.¹⁷

Raşi, Talmud eğitimini tamamladıktan sonra 1070 civarı Troyes'e dönmüş ve kendi yeşivasını kurarak Tevrat ve Talmud eğitimine başlamıştır.¹⁸ Daha önce Mainz ve Provence cemaat liderleri tarafından idare edilen Troyes Yahudileri, Raşi ile birlikte bağımsızlaşmıştır.¹⁹ İlk öğrencileri arasında Meir ben Şmuel, Raşbam, Rivan, Rabenu Tam, Simha ben Şmuel, R. Şemaya ve Yosef Kara vardır.²⁰ Mainz ve Worms yeşivalarının Haçlı Seferleri'nde kapatılmasının da etkisiyle Raşi'nin Troyes'teki okulu kısa sürede Aşkenaz cemaatlerinin yeni merkezi haline gelmiştir. Başında Raşbam, Yosef Kara, Eliezer of Beaugency ve Behor Şor gibi önemli Tosafistlerin olduğu *peşat* tefsir ekolünün gelişimi üzerinde önemli etkisi olmuştur. Tosafistler tefsir/şerh, halaha, responsa, gramer, tarih ve astronomi gibi konularda önemli eserler kaleme almışlardır. *Tosafot* olarak bilinen Talmud yorumları; başta Aşkenaz Yahudileri olmak üzere bugün artık bütün Yahudilerin ortak mirası haline gelmiştir. Standart Talmud nüshalarında Raşi'nin şerhinin karşısında yer alan yorumlar Tosafistlere aittir. Bunun dışında *Sefer ha-Orah*, *Sefer ha-Pardes* ve *Mahzor Vitry* de bu ekolün diğer önemli ürünleridir.²¹

Bazı araştırmacılara göre ömrünün sonuna doğru Haçlı Seferleri'ne tanıklık eden Raşi, hissettiği korku ve endişeden dolayı Tanah tefsirini eksik bırakmak zorunda kalmıştır.²² 1096'da ilan edilen fermanla başlayan Haçlı Seferleri nedeniyle birçok Aşkenaz Yahudisi katledilmiştir. *Mainz Anonim*

¹¹ Avraham Grossman, *Rashi*, çev. Joel A. Linsider (Oxford: The Littman Library Of Jewish Civilization, 2012), 15.

¹² Gruber, *Rashi's Commentary on Psalms*, 9; Aaron Rothkoff, "Rashi (His Life)", *Encyclopedia Judaica (EJ)*, ed. Fred Skolnik - Michael Berenbaum (Detroit: Thomson & Gale, 2007), 17/101-102.

¹³ Grossman, *Rashi*, 13-14.

¹⁴ Gruber, *Rashi's Commentary on Psalms*, 4.

¹⁵ Marx, "The Life and Work of Rashi", 14.

¹⁶ Eidelberg - Derovan, "Gershom Ben Yudah Me'or Ha-Golah", 7/552; Gruber, *Rashi's Commentary on Psalms*, 5.

¹⁷ Gruber, *Rashi's Commentary on Psalms*, 5; Grossman, *Rashi*, 15-16.

¹⁸ Grossman, *Rashi*, 18.

¹⁹ 'Ge'on Yaaqov' Tanah'tan alınmıştır. Bkz. Amos, 6/8, 8/7; Nahum, 2/3; Mezmurlar, 47/4(5).

²⁰ Grossman, *Rashi*, 63-68.

²¹ Shereshevsky, *Rashi*, 60.

²² Jacques Attali, *Yahudiler, Dünya ve Para: Yahudi Halkının Ekonomik Tarihi*, çev. Berna Günen (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2017), 136.

Kroniği de Hıristiyanların Yahudilere uyguladıkları baskıları doğrulamaktadır.²³ Bunlar arasında Raşi'nin meslektaşları da vardır. Başta Mainz ve Worms yeşivaları olmak üzere önemli Yahudi merkezleri ciddi şekilde zarar görmüştür.²⁴ Bu akademilerde görev yapan ve hayatta kalmayı başaran rabbiler ise başta Raşi'nin Talmud okulunun olduğu Troyes'e olmak üzere çeşitli bölgelere taşınmak zorunda kalmışlardır.²⁵

Bununla birlikte Haçlı Seferleri'nin Raşi'nin hayatı ve görüşlerinin şekillenmesinde bir etkisinin olup olmadığı da tartışmalıdır. Hailperin'e göre Rabbenu Tam ve diğer Yahudilere yapılan küçük saldırılar dışında Kuzey Fransa Yahudileri (Ren bölgesi) anlatıldığı gibi bir kıyımdan geçirilmemiş veya zulüm görmemiştir.²⁶ Salo Baron ise Haçlı Seferleri'nden sonra Avrupa'daki Yahudi nüfusunun hızla artış göstermesini gerekçe göstererek bu savaşların yarattığı trajedinin ileri sürüldüğü kadar olmadığını, Yahudilerin sosyo-kültürel açıdan geliştiklerini savunmuştur.²⁷ Baron'u takip eden Robert Chazan ve Haym Soloveitchik ise sadece demografik açıdan değil Yahudilerin aynı zamanda kısa sürede ekonomik ve entelektüel açıdan da önemli ilerlemeler kat ettiklerini, Fransa Yahudilerinin şiddet olaylarından etkilenmediklerini belirtmiştir.²⁸ Weinryb, Shereshevsky ve Grossman'a göre ise Raşi'nin yorumlarını 11. yüzyılın sonunda Haçlı Seferleri öncesinde başlayan ve giderek artan teolojik ve politik gerilimden bağımsız düşünmemek gerekir.²⁹

2. Raşi'nin Eserleri

Raşi başta tefsir olmak üzere responsa, halaha, liturjik ilahiler (dua) gibi dönemin yaygın edebi türleri hakkında eserler ortaya koymuştur. Bunlardan en önemlisi Tevrat tefsiri ile Talmud şerhidir. Raşi bütün Tanah'ı yorumlamayı başaran ilk Yahudi müfessir olarak kabul edilmektedir.³⁰ Ezra-Nehemya ve Tarihler ve Eyüp kitabının son iki bölümü hariç Raşi, Tanah'ın bütün kitaplarını tefsir etmiştir. E. M. Lipschuetz ve A. Grossman'a göre bu kitapların tefsirleri de büyük ölçüde Raşi'ye aittir ancak daha sonra öğrencilerinden Şemaya, Yosef Kara ve Raşbam'ın eklediği yorumlarla genişletilmiştir.³¹ *Glossa Ordinaria* ile benzerliği ve Hıristiyanların da Raşi'nin tefsirlerini 'Glossa Hebraica' şeklinde isimlendirmelerinden hareketle Raşi'nin 24 kitabı da yorumlamayı hedeflediği öne sürülmektedir.³² Tarihler tefsirinin *Mikraot Gedolot*'ta 'Raşi'ye Atfedilen Tefsir' başlığıyla basılması aidiyetle ilgili kuşkulara işaret etmektedir.³³ Eyüp tefsiri ise 41-42. bölümleri eksik olarak Raşi'nin ismiyle *Mikraot Gedolot*'un ancak üçüncü edisyonunda basılmıştır (1548). Eksik kısmı, isim verilmeksizin Raşbam'ın yorumlarından tamamlanmıştır.³⁴

Tanah tefsirine Tevrat'la başlayan Raşi, kanonik düzeni izleyerek devam etmiştir. Tevrat tefsirini 1070'lerde tamamlayan Raşi, Neviim ve Ketuvim kitaplarını ise 1070-1105 arasında yorumlamıştır. Açık ya da dolaylı olarak Mezmurlar, Özdeyişler ve Eyüp tefsirinde Hıristiyan karşıtlığının ön plana çıkması, Yahudi-Hıristiyan polemiklerini besleyen sosyal ve psikolojik koşulların

²³ Robert Chazan, *God, Humanity, and History: The Hebrew First Crusade Narratives* (Berkeley & London: University of California Press, 2000), 29-30.

²⁴ Grossman, *Rashi*, 22-23.

²⁵ Irving Abraham Agus, "Rashi and His School", *The World History of the Jewish People. Vol. XI (11): The Dark Ages*, ed. Cecil Roth (Israel: Rutgers University Press, 1966), 219.

²⁶ Hailperin, *Rashi and The Christian Scholars*, 21.

²⁷ Salo Wittmayer Baron, *A Social and Religious History of the Jews* (New York: Columbia University Press, 1937), 4/89-91, 147-149.

²⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Haym Soloveitchik, "Catastrophe and Halakhic Creativity: Ashkenaz: 1096, 1242, 1306 and 1298", *Jewish History* 12/1 (1998), 71-85; Robert Chazan, *European Jewry and the First Crusade* (University of California Press, 1987), 197-210.

²⁹ Shereshevsky, *Rashi*, 119-132; Grossman, *Rashi*, 128-130.

³⁰ Hailperin, *Rashi and The Christian Scholars*, 31.

³¹ Grossman, *Rashi*, 75-77.

³² Benjamin Williams, "Glossa Ordinaria and Glossa Hebraica Midrash in Rashi and the Gloss", *Traditio* 71 (2016), 182-183.

³³ ("דבררי הימים עם פירוש מיוחס לרש"י). Jacob ben Hayyim (ed.), *The Second Rabbinic Bible (Mikraot Gedolot)* (Venice: Daniel Bomberg, 1524), 199. Online erişim için ayrıca bkz: <https://www.mgketer.org/mikra/1/1/1/mg/0>.

³⁴ Eyüp kitabının ilk baskısında (Salonika, 1515) tefsirin Raşi'ye ait olduğu ancak eksik iki bölümün R. Ya'kov Nazir tarafından tamamlandığı bilgisi verilmiştir. Sefer ha-Magid'de (Lublin, 1623-1626) ise yazar ismi belirtilmeden son iki bölümdeki dil ve üslubun Raşi'ye ait olmadığı notu yer almaktadır. Jordan S. Penkower, "The End of Rashi's Commentary on Job. The Manuscripts and the Printed Editions (with three appendices)", *Jewish Studies Quarterly* 10/1 (2003), 18-48.

olduğu Birinci Haçlı Seferleri'ne işaret etmektedir. Dolayısıyla Raşi'nin Ketuvim metinlerini 1096 veya hemen öncesi ile 1105 arasında tefsir etmesi olasıdır.³⁵

Talmud'un tamamını şerh ettiği şeklinde bir genel kanaat olmakla birlikte neredeyse tüm standart Talmud baskılarında Raşi'nin ismiyle yer alan *Ta'anit*, *Nedarim*, *Nazir*, *Horayot*, *Avot*, *Bava Batra* (29b'den itibaren) ve *Makot* (20a'dan itibaren) risaleleri ona ait değildir.³⁶ İlk kez 1961 yılında Ephraim F. Kupfer tarafından ortaya çıkartılan *Moed Katan* ile *Zevahim*, *Menahot*, *Behorot*, *Temurah*, *Megillah* ve *Sanhedrin* (10) risalelerinin ise Raşi'ye aidiyeti tartışmalıdır.³⁷

Tanah tefsirinin çok sayıda el yazması günümüze ulaşmıştır. Ancak bunlar Raşi'nin kaleminden çıkmamış olup; öğrencilerinin nüshalarından kopyalayan üçüncü kuşağa ait yazmalardır. En erken tarihli nüsha R. Mahir ben Karşavi'nin Raşi'nin öğrencilerinden R. Şemaya'nın nüshasından kopyaladığı Leipzig 1 (13.yy) yazmasıdır. David S. Blondheim'in tespit etmiş olduğu 358 yazmadan 160'ı yalnızca Tevrat'ın, 17'si bütün Tanah'ın, 64'ü ise Tevrat ile birlikte Tanah'ın başka bir kitabının tefsirini de içermektedir.³⁸ Mevcut nüshalar genellikle Masoretik metin olmaksızın tam sayfa veya iki ya da üç sütün içerisinde kaleme alınmıştır. Bunun yanı sıra Masoretik metnin yer aldığı nüshalar da mevcuttur.

Raşi'nin Tevrat tefsiri ilk olarak 1469'da basılmıştır. Bu aynı zamanda Yahudi matbaalarından çıkan ilk İbranice kitaptır. Tefsir daha sonra Masoretik metin olmadan Reggio di Calabria (1475) ve Guadalajara'da (1476); Tevrat'la birlikte ise Bologna (1482), Soncino (1487), Hıjar (1490) ve İstanbul (1505) matbaalarında basılmıştır.³⁹ Reggio nüshası İbrani dizgileriyle matbaada basılan ve yayın tarihi bilinen ilk İbranice matbu kitaptır. Günümüze sadece tek bir kopyası ulaşan bu baskı 'Editio Princeps' olarak da kabul edilmektedir. Bologna nüshası ise aynı zamanda İbranice ilk Tevrat baskısı olup ortasında Masoretik metin, bir kenarında Targum, alt ve üst kenarlarında ise Raşi'nin yorumları olacak şekilde basılmıştır. Sonraki Tevrat baskılarının neredeyse tamamında Raşi'nin yorumlarıyla beraber basılması bir gelenek haline gelmiştir.⁴⁰

Tefsirin standart versiyonu Hıristiyan matbaacı Daniel Bomberg'in Papa X. Leo'nun izniyle Venedik'te yapmış olduğu dört ciltlik iki *Mikraot Gedolot* (1516/7, 1524/5) baskısına dayanmaktadır. Birinci baskısı İbranice Tevrat metni, *Targum Onkelos* ve sadece Raşi'nin tefsirini içerirken; ikinci baskısından itibaren Raşi ile birlikte İbn Ezra gibi Sefardik geleneğin önemli temsilcilerin de yorumlarına yer verilmiştir.⁴¹ Sonraki baskılarda başka tefsirlere de yer vermiş olmaları düşünüldüğünde Hıristiyan editörlerin *Mikraot Gedolot*'un ilk baskısını hazırlarken yalnızca Raşi'nin yorumlarını esas almalarının bilinçli bir tercih olduğu anlaşılmaktadır. Nicholas de Lyre'den itibaren Hıristiyanların Raşi'nin yorumlarını *Glossa Hebraica* yani "İbrani/İbranice Tefsir(i)" olarak tanımlamalarının etkisi göz ardı edilmemelidir. Nicholas, *Postilla*'da Yahudi müfessirler arasında sadece Raşi'nin yorumlarına yer vereceğini açıkça dile getirmiş ve sık sık alıntı yapmıştır.⁴²

Raşi'nin Talmud şerhinin ise 54 yazma nüshası günümüze ulaşmıştır. Sayısal çokluğuna rağmen

³⁵ Ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. 136-143 Benjamin J. Gelles, *Peshat and Derash in the Exegesis of Rashi* (Leiden: Brill, 1981), 136-143.

³⁶ Jona Fraenkel, "Rashi (Commentary to the Babylonian Talmud)", *Encyclopedia Judaica (EJ)*, ed. Fred Skolnik - Michael Berenbaum (Detroit: Thomson & Gale, 2007), 17/104-105.

³⁷ Grossman, *Rashi*, 135.

³⁸ Blondheim'in çalışması esasında Arsène Darmesteter'in *Revue des Études Juives* dergisinde 1907-1908 arasında yayımlamış olduğu dört makalesine dayanmaktadır. Bkz: Arsène Darmesteter, "Les Gloses françaises de Raschi dans la Bible", *Revue des Études Juives* 53/106 (1907), 161-193 *Revue*, 54/107 (1907), 1-34; 55/109 (1908), 72-83; 55/109 (1908), 72-83; 56/111 (1908), 70-98.

³⁹ Marvin J. Heller, *Further Studies in the Making of the Early Hebrew Book* (Leiden: Brill, 2013), 7.

⁴⁰ Moses Marx, "On the Date of Appearance of the First Printed Hebrew Books", *Alexander Marx: Jubilee Volume*, ed. Saul Lieberman (New York: Jewish Theological Seminary of America, 1950), 1/484, 496-498.

⁴¹ Ayrıntılı bilgi için bk. B. Barry Levy, "Rabbinic Bibles, 'Mikra'ot Gedolot', and Other Great Books", *Tradition* 25/4 (1991), 65-81.

⁴² Williams, "Glossa Ordinaria and Glossa Hebraica Midrash in Rashi and the Gloss", 183.

bu el yazmaları tam olmayıp Talmud'un belirli risalelerinin şerhlerini içermektedir.⁴³ Talmud ilk defa Yeşua Şlomo Soncino'nun 1483'teki *Berahot* risalesinin baskısıyla basılmaya başlanmıştır. Bu baskı aynı zamanda Raşi'nin Talmud şerhinin de ilk baskısı olma özelliği taşımaktadır. Aynı dönemde aralarında *Beitza* (1484), *Megila* (1485), *Sanhedrin*'in (1497) de bulunduğu on altı kadar risale Soncino matbaasında basılmıştır. Böylece Talmud'u başta Raşi'nin şerhi olmak üzere *Piskey Tosafot*, *Sefer Mordehay* ile birlikte basma geleneği de başlamıştır.⁴⁴ İspanyol Yahudi matbaacıların baskılarının dikkat çeken özelliği, Talmud'u sadece Raşi'nin şerhiyle basmış olmalarıdır; *Tosafot* ise yer almamaktadır. İstanbul'a göç edince de Sefarad matbaacıları Raşi'nin Talmud yorumlarını basmışlardır. Gerşom Soncino, Talmud'un 23 risalesini Raşi'nin şerhleriyle basmıştır (1509/10).⁴⁵ Fakat bir başka Sefarad Yahudisi olan Nahmias kardeşler, Talmud'u İspanya'daki gelenekten farklı olarak hem Raşi hem de *Tosafot* ile basmayı tercih etmişlerdir. Talmud'un günümüzde kullanılan standart edisyonu ise Hıristiyan matbaacı Daniel Bomberg'in ilk eksiksiz Talmud baskısına (Venedik, (1519/20-1523) dayanmaktadır.⁴⁶ Daha sonra Basel/Benveniste (1580), Leghorn (1654), Vilna Şas (1880-1886)⁴⁷ ve tek ciltlik Berdichev (1894) baskısı dahil olmak üzere bütün Talmud edisyonları Bomberg'in düzenini takip etmiş ve Raşi'nin şerhine yer vermiştir.⁴⁸

Raşi, Tevrat tefsiri yazılan şerhler bakımından da müstesna bir konuma sahiptir. Şerh yazarları, Yahudi müfessirlerin kutsal yazılara yükledikleri anlamları Raşi'nin Tevrat tefsirine yüklemiş, çok sayıda şerh yazarak Raşi'nin kaynaklarını ve midraşları kullanma metodunu ortaya koymak, metinsel hataları ve bilgi eksikliklerini gidermek, yorumlarını açıklayarak yaşadıkları dönemin koşullarına uyarlamak istemişlerdir.⁴⁹ *Peruş ha-Tora*'ya şerh yazma geleneği Tebli Abraham Zutra (12. yy) ile başlamıştır. Bugüne kadar 200'den fazla şerh yazılmış olup bunlardan en meşhur olanları şunlardır: *Peruşim le Raşi* (1525), *Sefer ha-Mizrachi* (1527), *Gur Aryeh* (1578-79), *Levush ha-Orah* (1604), *Siftey Hahamim* (1712), *Maskil le-David* (1761), *Sefer ha-Zikaron* (1875), *Be'er Yitshak* (1967), *Şaarey Aharon* (1967-1998), *Humaş Raşi Mevuar* (1987).⁵⁰ Klasik hale gelen *Mizrachi*'nin şerhi üzerine daha sonra yeni şerhler de yazılmıştır.⁵¹

Peruş ha-Tora on yedinci yüzyıldan itibaren farklı dillere tercüme edilmeye başlanmıştır. 1710'da Latinceye,⁵² 1833'de Almancaya,⁵³ 1895-1905 arasında Felemenkçeye⁵⁴ 1957'de iki cilt

⁴³ D. S. Blondheim, "Tentative List of Extant Manuscripts of Rashi's Talmudical Commentaries", *The Jewish Quarterly Review* 8/1 (1917), 55-60.

⁴⁴ Marvin J. Heller, "Earliest Printings of the Talmud", *Printing the Talmud: From Bomberg To Schottenstein*, ed. Sharon Liberman Mintz - Gabriel M. Goldstein (New York: Yeshiva University Press, 2006), 61-63.

⁴⁵ Heller, "Earliest Printings of the Talmud", 69-72.

⁴⁶ Bomberg Talmud'un üç baskısını daha hazırlamıştır. İlk baskı 43 risale içerirken ikincisi 33 (1526-1531), üçüncüsü 8 (1538-1539), dördüncüsü ise 39 (1543-1549) risaleden oluşmaktadır. A. Rosenthal, "Talmud Editions of Daniel Bomberg", *Talmud Editions of Daniel Bomberg* (Leiden: Brill, 1999), 1-2.

⁴⁷ Bu baskı Vilna Şas (Şas, ך"ש) olarak da bilinmektedir. Şas, Mişna'nın altı bölümü anlamına gelen 'Şişa Sedarim'in kısaltmasıdır.

⁴⁸ Bernard Bergman, "Rashi as Commentator", *Tradition* 1/1 (1958), 106.

⁴⁹ Eric Lawee, *Rashi's Commentary on the Torah: Canonization and Resistance in the Reception of a Jewish Classic* (New York: Oxford University Press, 2019), 80-82.

⁵⁰ Raşi'nin Tevrat tefsirine yazılan şerhlerin ayrıntılı listesi için ayrıca bkz. Aron Freimann, "Manuscript Supercommentaries on Rashi's Commentary on the Pentateuch", *Rashi Anniversary Volume*, ed. H. L. Ginsberg (New York: American Academy for Jewish Research, 1941), 73-114; Jacob Moses Toledano, *Apiryon* (Jerusalem, 1905), 3a-23b.

⁵¹ Lawee, *Rashi's Commentary on the Torah*, 77-78.

⁵² Başlıktan da anlaşıldığı üzere Raşi bu dönemde Latin dünyasında hala Salomonis Yarhi (Lunel'li) olarak bilinmektedir. *R. Salomonis Jarchi Commentarius Hebraicus In Pentateuchum Mosis*, çev. Friedrich Breithaupt (Typis Reyherianis, 1710). *Rabbi Salomo Jarchi's ausführlicher Commentar über den Pentateuch*, çev. L. Haymann (Bonn: L. Habicht, 1833).

⁵⁴ *Nederlandsche vertaling van den Pentateuch: benevens eene Nederlandsche verklarende vertaling van Rashie's Pentateuch commentar*, çev. Abraham Samson Onderwijzer (Amsterdam: Van Creveld & Company, 1895).

halinde Fransızcaya,⁵⁵ 2001-2004 arasında İspanyolcaya,⁵⁶ ve yakın zamanda Rusçaya⁵⁷ tercüme edilmiştir. İlk İngilizce tercüme, Morris Rosenbaum ve Abraham M. Silberman'ın yapmış olduğu *Pentateuch With Targum Onkelos, Haphtaroth and Rashi's Commentary*'dir (London, 1929-1934). A. J. Rosenberg'in hareketli tercümesi *The Complete Tanach with Rashi's Commentary* (1988) ile Rabbi Yisrael Isser Zvi Herczeg'in şerh ve tercüme mahiyetindeki *Sapirstein Edition of Rashi: The Torah with Rashi's commentary* (ArtScroll/Mesorah, 1999) çevirisi de oldukça popülerdir. Çalışmamızda Rosenberg'in tercümesi esas alınacaktır.⁵⁸

Talmud'un standart metninin ortaya çıkmasıyla birlikte Raşi'nin şerhi de farklı dillere tercüme edilmeye başlanmıştır. Talmud'u Raşi'nin şerhiyle birlikte ilk defa Lazarus Goldschmidt (ö. 1950) Almancaya tercüme etmiştir (*Der Babylonische Talmud*, 1897-1936). Bu aynı zamanda bütün Talmud'un başka bir dildeki ilk çevirisidir.⁵⁹ İngilizceye ise ilk defa *New Edition of the Babylonian Talmud* projesiyle Michael Levi Rodkinson (ö. 1904) tercüme etmiştir (1896-1903).⁶⁰ 35 cilt halinde Soncino Press'ten çıkan (1935-1952) İngilizce çeviri de oldukça popülerdir. Fransızca çeviri projesi ise devam etmektedir.⁶¹

Önemli fetvalara imza atmakla birlikte Raşi'nin responsa türünde (Şe'lot u Teşuvot) kaleme aldığı müstakil bir eser günümüze ulaşmamıştır. Onun fetvaları daha çok dağınık haldeki yorumları ve öğrencilerinin kaleme aldığı eserler üzerinden bizlere intikal etmiştir. Ancak bu eserler de Raşi'nin yanı sıra hem çağdaşlarının hem de sonraki dönem rabbilerinin fetvalarını içermektedir. Raşi'nin fetvaları başta öğrencisi R. Şemaya'ya atfedilen *Mahzor Vitri* ile *Sefer ha-Pardes*, *Sefer ha-Orah*, *Sefer Isur ve Heter* ve *Sidur Raşi* gibi derleme eserler aracılığıyla bize ulaşmıştır.⁶² *Elkan Adler Koleksiyonu*'nda (R.1087, ENA.2717) yer alan 16. yüzyıla ait İzmir el yazması (30 fetva) ile; Montefiore 98 el yazmasında da Raşi'nin fetvaları yer almaktadır. Joel Müller (*Teşuvot Hahamey Tsarfat ve-Lotir*, 1881) ile Menahem M. Kaşer (*Teşuvot Raşi*, 1925) de Raşi'nin responsasını derleme girişimde bulunmuştur. Ancak en kapsamlı çalışma Israel Elfenbein'in *Teşuvot Raşi* (1943) isimli üç ciltlik eseridir.⁶³

Pek çok onuncu ve on birinci yüzyıl Aşkenaz Yahudi din bilgini gibi Raşi de aynı zamanda bir 'paytan'dır.⁶⁴ Hepsi Selihot⁶⁵ türünden olmak üzere Raşi 7 liturjik şiir/dua (piyutim) kaleme almıştır.⁶⁶ Derin üzüntü duygusunun hâkim olduğu bu şiirlerde Raşi, Yahudilerin maruz kaldığı sosyal, ekonomik ve dini baskıları, kurtuluş özlemlerini, Tevrat'a olan bağlılıklarını dile getirmiştir.⁶⁷ Bu dualardan iki

⁵⁵ Tevrat'ın 1964-1968 yıllarında arasında yayımlanan *Le Pentateuque en cinq volumes suivis des Haphtaroth avec Targoum Onkelos: accompagn   du commentaire de Rachi* Fransızca çeviride de Raşi'nin yorumlarına yer verilmiştir. Raşi'nin Tevrat tefsirinin iki çağdaş Fransızca çevirisi bulunmaktadır. İlki beş ciltlik *Houmach Rachi: le commentaire de Rachi sur la Torah* (BibliEurope, 1997-2001); ikincisi ise Tanah'ın tamamını kapsayan üç ciltlik *La Bible de Rachi*'dir (2019-2022).

⁵⁶ Aryeh Coffman, *La Tor  con Rashi: el Pentateuco con el comentario de Rabi Shelomo Itzjaki (Rashi)* (Editorial Jerusalem de M xico, 2001), c. (1-5).

⁵⁷ David Yltzchaki (ed.), *Tora s kommentarijami Rashi (Berейшׁׁׁׁׁׁׁ - Dvarim)*,  ev. Alexander Feigin vd. (Moskova: Knizhniki, 2007).

⁵⁸ https://www.chabad.org/library/bible_cdo/aid/63255/jewish/The-Bible-with-Rashi.htm

⁵⁹ Adam Mintz, "The Talmud in Translation", *Printing the Talmud: From Bomberg To Schottenstein*, ed. Sharon Liberman Mintz - Gabriel M. Goldstein (New York: Yeshiva University Press, 2006), 123-124.

⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz: Heller, *Further Studies in the Making of the Early Hebrew Book*, 195-252.

⁶¹ Babil Talmudu'nun Arapçaya ilk çevirisi ise Amman'da bulunan Ortadoğu Araştırmaları Merkezi'nin projesiyle gerçekleştirilmiştir. Mustafa Abdul-Me'b d Seyyid Mans r'un başkanlığını yaptığı tercüme 2007'de altı cilt olarak basılmıştır. Ancak bu edisyonda sadece Mişna'nın tercümesine yer verilmiştir (ترجمة متن التلمود (المشنا)). Araştırma Merkezi daha sonra 6 yıl süren çalışmanın sonucunda Talmud'un tamamını 20 cilt olarak Arapçaya tercüme etmeyi başarmıştır.

⁶² Maurice Liber, *Rashi*,  ev. Adele Szold (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1906), 171-172; Bergman, "Rashi as Commentator", 114-115.

⁶³ Grossman, *Rashi*, 149-158.

⁶⁴ İbadetlerde okunan şukran, takdir ve yakarış içerikli ilahilere ya da dualara piyutim; yazarına ise "paytan" denilmektedir.

⁶⁵ Seliha, 'af, bağışlanma, yalvarma'; Selihot ise başta Aseret Yeme Teřuva günleri ve Elul aylarında sinagoglardaki sabah ibadetinde Tanrı'dan af ve bağışlanmayı dilemek için okunan özel dualar anlamına gelmektedir.

⁶⁶ Gruber, *Rashi's Commentary on Psalms*, 29.

⁶⁷ Raşi'nin Seliha'ları şunlardır: *Elohey ha-Tsevaot, Ofan Ehad ba-Eretz, Az Terem Nimtehu, Ah le-Elohim Nafsi Dommi, Afha Hařev Haronha, Tora ha-Temima ve Tefila le-Kademha*. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Abraham Meir Haberman, *Piyutey Raši* (Jerusalem: Schocken, 1940), 9-33.

tanesi başta Aşkenaz Yahudilerinin olmak üzere bugün hâlâ birçok Muhafazakâr ve Ortodoks Yahudi cemaatinin sinagog ibadetlerinde okunmaktadır.⁶⁸

Raşi, tefsirlerinde kullandığı kaynakların ismini belirtmek yerine, “*bir midraşa buldum*”, “*hocalarımın işittim*”, “*müfessirlerimiz böyle açıklamıştır*”, “*bazıları diyor ki*” gibi genel ifadelerle atıfta bulunmuştur. Midraşlar söz konusu olduğunda ise, doğrudan alıntı yapmaktan kaçındığı gibi atıfta dahi bulunmamayı tercih etmiştir. Tanah’ın Tanah’la açıklanması anlayışını sürdüren Raşi Tanah dışında *Targum Onkelos* (Tevrat), *Targum Jonathan* (Neviim ve Ketuvim), Masoritenin kenar notları;⁶⁹ *Babil Talmud*’u; agadik midraşlardan *Bereşit Rabba*,⁷⁰ *Şemot Rabba*,⁷¹ *Midraş Tanhuma*;⁷² halahik midraşlardan ise *Mekilta*,⁷³ *Sifra (Torat Kohanim)*,⁷⁴ *Sifre*⁷⁵ gibi eserler; dil, gramer ve sözlük kategorisinde ise Menahem ben Saruk (*Mahberet Menahem*)⁷⁶ ile Dunaş ben Labrat’ın (*Tşuvot Dunaş*)⁷⁷ Kitab-ı Mukaddes sözlükleri; Fransa tefsir geleneğinden R. Moşe ha-Darşan’ın eserleri;⁷⁸ *Sefer Yetsira* ve onun ilk şerhlerinden biri olan Şabbetay Donnolo’nun *Sefer Hahmoni*’si şeklinde listeleyebiliriz. Bunların yanı sıra Raşi, agadik metinler dahil olmak üzere Aşkenaz Yahudi bilgelerin vaaz, responsa, halaha gibi sözlü ve yazılı edebiyatından da istifade etmiştir.

3. Yorum Anlayışı/Tefsir Metodu

3.1. Yorum Anlayışı

Raşi’nin Tevrat tefsirinin en az dörtte üçü kadarı midraşik ve talmudik literatürden alınmış yorumlardan oluşmaktadır. Bununla birlikte Raşi, birkaç yorumunda değindiği metodolojik ifadelerden hareketle kutsal yazıları metnin basit, düz veya gerçek anlamına (literal) göre yorumlama metodu olan *peşat*’ı (פשוט) tercih eden bir Yahudi müfessir olarak kabul edilmektedir. Ancak Raşi, tefsirlerinde *peşat* (פשוט) ve *deraş* (דרש) kavramlarını kullanmamıştır. Bunun yerine literal anlama gelebilecek *peşuto/peşuto şel mikra* (פשוטו של מקרא), *yaşav* (ישב), *agada ha-meyşevet* (אגדה המישבת), *mişma’o* (משמרו) ile *daraş* (דרש) kökünden türeyen bazı ifadeler kullanmıştır.⁷⁹

Bu kavramların başında metnin basit, açık anlamını ifade eden *peşuto* gelmektedir. Raşi’nin Tanah tefsirinde yaklaşık 420 yerde *peşut* kavramı geçmektedir.⁸⁰ *Peşuto*’nun geçtiği yerlerde ise Raşi genel olarak biri metnin midraşik diğeri literal açıklaması olan iki görüşü birlikte verir. Bir diğer önemli kavram ise “oturmak, yaşamak, yerleştirmek ve açıklamak” gibi anlamlara gelen ‘yaşav’ (ישב) ve müştaklarıdır. Raşi bu kavramı bir ifadenin bağlamsal ya da filolojik açıklamalar eşliğinde literal anlamını sunacağı durumlarda tercih eder.⁸¹ Raşi’nin metnin basit veya düz anlamı için kullanmış olduğu bir diğer kavram da *mişma’o* (משמרו) veya *mişma’o*’dur (משמרו). *Mişma’o* ile Raşi bir kelimenin akla ilk gelen, zahir veya lafzi anlamını kast etmektedir.⁸² Kimi zaman *peşut* ile eş anlamda da kullanır.⁸³ Bu kavramlar arasında en dikkat çekici olanı ise Raşi’ye özgü olan ‘*Agada meyševet*’tir (*metnin bağlamına oturan veya uygun düşen agadik yorum*). Ondan önce *agada*’yı (midraşik yorumları)

⁶⁸ Schloessinger Max, “Rashi, His Life and His Work”, *Year Book of the Central Conference of American Rabbis*, ed. Adolf Guttmacher (Baltimore: Lord Baltimore Press, 1905), 15/241.

⁶⁹ Raşi, Mezmurlar, 10/10; 42/9; 80/3; Daniel, 22/13; Eyüp, 31/7.

⁷⁰ Raşi, Tekvin, 3/8; 12/9, 17, 14/1; 16/1-5; Sayılar, 5/23; Mezmurlar, 83/9.

⁷¹ Raşi, Çıkış, 1/12; 5/1, 4, 22; 6/13; 10/22, 29; Ağıtlar, 2/5.

⁷² Raşi, Tekvin, 6/5.

⁷³ Raşi, Çıkış, 21/1; 32/27; Sayılar, 11/20; Yeşu, 1/1.

⁷⁴ Raşi, Çıkış, 29/36; Levililer, 1/1, 5/3, 21/23; Sayılar, 8/8; Tesniye, 14/7.

⁷⁵ Raşi, Tekvin, 33/4; Çıkış, 18/1, 13; Sayılar, 5/10, 11/5; Levililer, 22/16; Tesniye, 2/35.

⁷⁶ Raşi, Tekvin, 11/28, 30/42; Çıkış, 3/22; Levililer, 26/21; Mezmurlar, 6/8, 10/10.

⁷⁷ Raşi, Çıkış, 28/28; Sayılar, 11/8; Yeremya, 6/9; Yeşaya, 30/13; 54/8.

⁷⁸ Raşi, Mezmurlar, 45/2, 60/4, 62/12, 68/17, 80/6.

⁷⁹ Benjamin Gelles bu kavramların her birinin türevleriyle birlikte kaç kere ve nerede geçtiğine ilişkin tasnifler yapmıştır. Bkz: Gelles, *Peshat and Derash in the Exegesis of Rashi*, 144-155.

⁸⁰ Raşi, Tekvin, 3/8, 7/16, 12/5; Çıkış, 2/12, 31/10; Levililer, 1/15; Sayılar, 22/5.

⁸¹ Raşi, Tekvin, 3/8, 3/22, 25/3, 43/3; Çıkış, 10/21, 11/4; Levililer, 13/55.

⁸² Gelles, *Peshat and Derash in the Exegesis of Rashi*, 119-120.

⁸³ Raşi, Tekvin, 8/7, 15/5; Çıkış, 2/12, 14; Tesniye, 22/26; Vaiz, 2/21; Hoşea, 1/8.

‘meşaşevet olan ve olmayan’ şeklinde ayıran başka bir müfessir bilinmemektedir.⁸⁴ Diğer üç kavramdan farklı olarak *agada meşaşevet* ayrıca metnin literal anlamıyla ilgili olmayıp daha ziyade yorumun kaynağı olan midraşlar ve onların seçimiyle ilgilidir.⁸⁵ Aşağıda Raşi’nin *peşuto*, *yaşav/meşaşevet* ve *mişma‘o* kavramlarını kullanarak yaptığı metodolojik değerlendirmeler ele alınacaktır.

Tekvin 3:8;

“Birçok agadik midraş vardır ve bilgilerimiz bunları zaten *Bereşit Rabba* ve diğer midraşik eserlerde düzenlemiş, bir araya getirmiştir. Ben ise kutsal yazıların sadece **basit anlamı [peşuto şel mikra]** ve bunları **bağlamına uygun**⁸⁶ **açıklayan agada [leagada hameşaşevet]** ile ilgileniyorum.”

Tekvin 33:20;

“...Ve tüm bu farklı açıklamalara atıfta bulunarak, bir çekicinin kayayı birçok farklı parçaya ayırması gibi⁸⁷ Tora’nın sözlerine birçok **farklı açıklama getirilebilir**. Ancak ben kutsal yazıların **basit anlamını açıklamak/tespit etmek için geldim**.”

Ağıtlar 1:1;

“Bununla ilgili pek çok agadik midraş vardır, ancak ben kutsal yazıların sözlerini **zahir anlamına göre açıklamaya geldim [ke-mişma‘o]**.”

Tekvin 1:1, 4;

“Burada **agada**’nın sözlerine ihtiyacımız var [**anu tsarihin ledivrey agada**] ...Ancak basit anlamına göre de açıklanabilir [**lifey peşuto**].”

Tekvin 25:22;

“Bu cümlenin midraşik bir yorum (**darşeney**) gerektirdiğini kabul etmelisiniz, çünkü [Yakup ve Esav arasındaki] mücadelenin ne hakkında olduğu açıklanmamıştır.”

Raşi’nin bu açıklamaları birer hermenötik ilke olarak ele alınacak olursa şu sonuçlar ortaya çıkmaktadır: (i) Buna göre Raşi’nin amacı yeni bir midraşik tefsir kaleme almak değildir. *Bereşit Rabba* gibi bu amaçla yazılmış eserler zaten mevcuttur. (ii) Kutsal yazıları metnin literal/basit anlamı ile bağlamını esas alarak açıklamak Raşi’nin temel yorum ilkelerinden biridir. Raşi, tefsirlerinde *peşat* kavramını kullanmamıştır ancak, literal ve bağlamsal yorum anlamına gelecek önemli kavramlara yer vermiştir. Dolayısıyla Raşi’nin tefsir metodu *peşat*’tır. (iii) Sadece basit anlamın dikkate alınması Raşi’ye göre kutsal yazıların doğru anlaşılmasında ve açıklanmasında yetersiz kalmakta, bu nedenle midraşik yorumlara başvurulması bir zarureti ifade etmektedir. (iv) Kaynak olarak Raşi rabbinik midraşları kullanmış, bunları seçerken ise, metnin bağlamına uygun olmasına dikkat etmiştir. (v) Raşi, biri midraşik diğeri metnin basit anlamı olan iki açıklamayı birlikte verdiği durumlarda hangisini tercih ettiğini açıkça belirtir. (vi) Kutsal yazıların açıklanmasında yegâne meşru yöntem *peşat* değildir; farklı metotlarla da açıklanabilir.⁸⁸

Yoğun midraş kullanımı Raşi’nin Tanah tefsirinin midraşik derleme olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Bunun yanı sıra metnin bağlamına ve literal anlamına uygun olmayan, hatta çelişen çok sayıda midraşik görüş de içermektedir. Tercih edilen literal anlam da çoğu zaman esasında midraşik temellidir. Dikkat çeken bir diğer husus ise iki yorumu birlikte verdiği durumlarda Raşi’nin tercihinin literal anlamla çeliştiğini belirttiği yorumdan yana olmasıdır. Yine yukarıda verdiğimiz örnekler incelendiğinde *peşuto*, *yaşav*, *mişma‘o* gibi metnin literal ya da zahir anlamı yerine kullanılan

⁸⁴ Eran Viesel, “The Secret of the Popularity of Rashi’s Commentary on the Torah”, *Review of Rabbinic Judaism* 17/2 (13 Ağustos 2014), 213.

⁸⁵ Mordechai Z. Cohen, *Rashi, Biblical Interpretation, and Latin Learning in Medieval Europe: A New Perspective on an Exegetical Revolution* (Cambridge University Press, 2021), 70-71.

⁸⁶ (דָּבָר דְּבֹרַר עַל אֶפְסָיו) Süleyman’ın Özdeyişleri, 25/11.

⁸⁷ BT, Shabbat, 88b.

⁸⁸ Nehama Leibowitz, “Rashi’s Criteria for Citing Midrashim”, *Torah Insights* (Jerusalem: The Joint Authority for Jewish Zionist Education, 1995), 101-142.

kavramların da genel tefsir anlayışı veya metodundan ziyade, ele alınan spesifik pasajla sınırlı olan yorum tercihiyle ilgili değerlendirmeler olduğu görülmektedir. Ayrıca Raşi bu kavramları *peşat* ile tutarlı olarak eş anlamda kullanmaz. Dolayısıyla E. Touthou'nun da belirttiği gibi Raşi'nin tefsir metodu kategorik olarak *peşat* olmasa da literal anlam yanlısı olduğu söylenebilir. Fakat tefsirinde her zaman bu ilkeye uymamış, bağlayıcı da bulmamıştır.⁸⁹ Grossman ise Raşi'nin tefsirinde mutlak anlamda literal yorumu amaçlamadığını, zaten bir tutarlılığın da söz konusu olmadığını belirtir. Bazı akademisyenlerin bu tutarsızlıkları gidermeye ilişkin çabalarını da 'zorlama çözümler' olarak niteler.⁹⁰

Benzer tespitleri Raşi'nin Tanah tefsirinde kullanmış olduğu metodolojik kavramlar ve *peşat-deraş* ilişkisi üzerine önemli çalışmalara imza atan Benjamin Gelles ve Sarah Kamin de yapmıştır. Gelles, Raşi'nin *peşat* anlayışının daha sonra evrildiği şeye kıyasla henüz tam olarak olgunlaşmadığını ve Raşi'nin *peşat* ve *deraş* kategorik olarak birbirinden bağımsız tefsir metotları olarak görmediği sonucuna varır.⁹¹ Ona göre bağlamın ve filolojinin önemini hissetmiş olsa da Raşi'nin bu ilkeyi kutsal yazıların her cümlesine uygulaması gerektiğine ilişkin bir farkındalığı yoktur.⁹² Çalışmasına Raşi'nin "iki farklı tefsir yöntemi olarak *peşat* ve *deraş* arasında bilinçli ve açık bir ayırım yapıp yapmadığını" sorarak başlayan Kamin de Raşi'nin her iki kavramı da kullanmadığı ve kategorik olarak *peşat* ve *deraş* arasında bir ayırım yapmadığı sonucuna varır. Kamin ayrıca "*deraş*"ı çağrıştıran kavramların da yorum metodu değil yorum kaynağına işaret ettiğini belirtir. Raşi'nin literal anlam anlayışı da kutsal yazıların diline, sözdizimine ve bağlamına uygun midraşik yorumların seçilmesiyle ilgilidir. Bir anlamda onun tefsiri midraşiktir.⁹³ Raşi *peşuto şel mikra* ile metnin literal anlamını değil bağlamsal yorumunu kastetmiştir. Hem terminolojik açıdan hem de içerik yönünden incelendiğinde Raşi, halefleri Raşbam ve İbn Ezra gibi *peşat-deraş* arasında bir ayırım yapmamış; kutsal yazıları midraşlarla bütünleştirerek yorumlamıştır. Sonuç olarak Kamin, Raşi'nin yalnızca *peşat* odaklı bir tefsir yazmayı amaçladığı fikrini reddeder.⁹⁴

Peşat tefsirinin diğer iki önemli temsilcisi İbn Ezra ve Raşbam'ın eleştirileri de bu yöndedir. İbn Ezra, Talmud sonrası dönemde *deraş*'ın birincil metot haline geldiğini ve Raşi'nin de bunu benimsediğini belirtir. Ona göre "*Rabbi Şlomo, Tanah'ı deraş'a göre yorumlamasına rağmen [bunun] peşat yöntemi olduğunu düşünmüştür. Ancak eserlerindeki peşat [yorumlarının sayısı] binde bir bile değildir.*"⁹⁵ İbn Ezra'nın eleştirisinde dikkat çeken husus, tefsirinin *peşat* olup olmaması değil; Raşi'nin *peşat-deraş* arasında ayırım yapmakta bile yetersiz kaldığı iddiasıdır.

Raşbam ise Raşi'nin kutsal yazıları *peşat'a* göre yorumlamaya özen gösterdiğini ve kendisine eğer ömrü vefa etseydi "*her gün yenilenen peşat'a göre yorumlar yapacağını*" itiraf ettiğini belirtir.⁹⁶ Raşbam, İbn Ezra gibi, teorik olarak Raşi'nin de *peşat* yanlısı olduğunu kabul etmiş ancak pratiğe yansıtma konusunda başarısız bulmuştur. Bu itirafı Raşi'nin *peşat* anlayışını yetersiz bulan Raşbam'ın, onun Tevrat tefsirini *peşata* uygun olarak yeniden yazma arzusunun somut ifadesi olarak okumak da mümkündür. Ancak bu ihtimal İbn Ezra ve Raşbam'ın; Raşi'nin tefsirini midraşik bulduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Raşbam'ın *peşat* olarak tanımladığı 127 yorumdan 107 tanesi kısmen ya da tamamen Raşi'nin yorumuna aykırıdır.⁹⁷ Raşbam'ın *peşat* kelimesini kullandığı yorumların %75'i

⁸⁹ Elazar Touthou, "Rashi's Commentary on Genesis 1—6 in the Context of Judeo-Christian Controversy", *Hebrew Union College Annual* 61 (1990), 165; Grossman, *Rashi*, 91-93.

⁹⁰ Grossman, *Rashi*, 86-89.

⁹¹ Gelles, *Peshat and Derash in the Exegesis of Rashi*, 33-42.

⁹² Gelles, *Peshat and Derash in the Exegesis of Rashi*, 116, 135.

⁹³ Sarah Kamin, "Rashi's Exegetical Categorization with Respect to the Distinction between Peshat and Derash", *Immanuel* 11 (1980), 16-32.

⁹⁴ Kamin, "Rashi's Exegetical Categorization", 27-28; Sarah Kamin, "Affinities Between Jewish and Christian Exegesis in Twelfth Century Northern France", *Proceedings of the World Congress of Jewish Studies* 9 (1985), 141-155.

⁹⁵ Yedida Chaya Eisenstat, *Rashi's Midrashic Anthology: The Torah Commentary Re-Examined* (Ann Arbor, United States, Ph.D., 2014), 30.

⁹⁶ Raşbam on Genesis 37/2.

⁹⁷ Martin I. Lockshin, *Rabbi Samuel Ben Meir's Commentary on Genesis: An Annotated Translation* (Lewiston: E. Mellen Press, 1989), 17.

Raşi'nin yaptığı yorumlara taban tabana zıttır.⁹⁸

3.1. Genel Özellikleri

Raşi'nin Tanah tefsirinin midraşik karakterli oluşu konusunda bir ihtilaf söz konusu değildir. Tartışmaların odağında *peşat-deraş* ilişkisinin nasıl açıklanacağı meselesi vardır. Raşi'nin tefsirinin merkezine midraşik yorumları koyması, ya teolojik ve pedagojik kaygılar içeren yorumlarını rabbinik geleneğe tasdik ettirme ihtiyacı, ya da *peşat-deraş* şeklindeki ikili yorum anlayışının Orta Çağ Yahudi tefsir geleneğinin temel bir özelliği olarak açıklanmaktadır.⁹⁹

Ancak Raşi midraşik yorumun aktarımı hususunda da tutarlı ve sistematik olmaktan uzaktır. Genel bir kaide olarak metnin yalın anlamı ile midraşik yorumunu birlikte verecekse önce Targum, sözlükler ve yerel çeviri kaynaklarından hareketle literal anlamla başlamaktadır. Çok az sayıda olmakla birlikte Raşi bazen bu uygulamasından vazgeçip midraşı öncelemektedir.¹⁰⁰ Midraşlar arasında bir görüşü seçerken diğerlerini neden dışarda tuttuğu, seçeceği midraşik yorumu da olduğu gibi aktarmak yerine neden ekleme-çıkarma yaptıktan sonra veya başka midraşik görüşlerle harmanlayarak alıntılıdığı belirsizdir. Keza Rabbinik tefsirde midraşlar kutsal yazıların belirli bir pasajıyla ilgiliyken Raşi bu bağlamı da dikkate almadan farklı kelime veya bölümlerle ilişkilendirir. Leibowitz, Pearl ve Doron gibi kimi araştırmacılar yalnızca literal anlama uygun midraşları seçtiğini öne sürmüşse de İsrail'in seçilmişliği, Tevrat, Vadedilmiş Topraklar ile Esav ve İsmail gibi Yahudi olmayan 'ötekine' ilişkin pasajları yorumlarken literal yorumu tamamen ikinci planda tutar. Raşi'nin "*metnin midraşik açıklaması budur, ancak literal anlamı farklıdır*" dediği yorumlar buna örnektir.¹⁰¹ Kimi zaman ise literal anlama aykırı olsa da midraşik yorumun kabul edilmesi gerektiğini vurgular. Örneğin Yakup ve Esav'ın daha doğmadan annelerinin karnında rekabet ettiklerini belirten 'va-yitrotsatsu' (וַיִּתְרוֹצְטְסוּ) kelimesi için "[Hoşunuza gitse de gitmese de] *bu ifade midraşik yorumla açıklanmalıdır*" diyerek ilgili midraşı verir.¹⁰² Birbiriyle çelişik, hatta halahik hükme aykırı midraşik yorumları da görmek mümkündür.¹⁰³ Bu çelişkiler ise Raşi'nin her bir ifadeyi farklı teolojik ve eğitsel kaygılarla yorumlamasından kaynaklanmaktadır. Farklı bağlamlara ait olsa da Raşi Tanrı-İsrail ilişkisini yüceltmek, Yahudi olmayan 'öteki' halklar ve inançlarını ise kötülemek için bazı midraşları tekrarlar.¹⁰⁴

Raşi, yorumunda yer vereceği midraşik görüşün kaynağını belirtme konusunda da farklı yöntemler benimsemiştir. Doğrudan alıntılar, bazı değişiklikler yaparak kendi görüşüyle uyumlu hale getirdiği atıflar ve bilinmeyen kaynaklara ilişkin referanslar.¹⁰⁵ Raşi yorumunun belirli ve özel bir kaynağa dayandığını belirtmek için "*Bereşit Rabba'da böyle açıklanmıştır*",¹⁰⁶ veya "*R. Eliazer der ki...*"¹⁰⁷ gibi kalıplar kullanır. Bazen de ismini belirtmeden "*Hahamlarımız bunu şöyle açıkladı...*",¹⁰⁸ "*bir agadik midraşta gördüm*"¹⁰⁹ diyerek atıfta bulunmakla yetinir. Bu tür yorumların bir kısmı günümüze ulaşan rabbinik kaynaklarda artık yer almamaktadır. Ayrıca Mişna'nın herhangi bir bölümüne atıf için "*kmo şeşaninu*",¹¹⁰ alternatif yorum anlamında ise '*dvar ahar*' da kullandığı kaynaklara işaret etmektedir.¹¹¹

Raşi, Tanah tefsirinde oldukça basit, sade ve anlaşılır bir dil kullanır. Edebi zevk veya estetik kaygılar gütmeyen, karmaşık teolojik ve felsefi tartışmalardan da kaçınarak ilgili tanahik ifadeyi

⁹⁸ Lockshin, *Rabbi Samuel Ben Meir's Commentary on Genesis*, 18.

⁹⁹ Albert Van der Heide, "Rashi's Biblical Exegesis", *Bibliotheca Orientalis* 41 (1984), 292-294.

¹⁰⁰ Raşi, Tekvin, 1/1, 1/4.

¹⁰¹ Raşi, Tekvin, 1/27, 7/16, 13/13; Çıkış, 8/2, 15/1; Levililer, 11/2.

¹⁰² Chaim Pearl, *Rashi* (London: Peter Halban, 1988), 40.

¹⁰³ Pinchas Toledano, *Rashi's Commentary to the Pentateuch and Its Relation to the Targumim with Special Reference to Targum Onkelos (Vol. I.)* (London: University College, 1980), 116-125.

¹⁰⁴ Raşi Tesniye, 2/26, 33:2

¹⁰⁵ Eisenstat, *Rashi's Midrashic Anthology*, 79-80.

¹⁰⁶ Raşi, Tekvin, 1/5, 2/3; Yeşu, 3/3; Yeşaya, 65/20.

¹⁰⁷ Raşi, Tekvin, 7/11, 18/9; Çıkış, 12/44; Levililer, 5/17.

¹⁰⁸ Raşi, Tekvin, 1/1, 19/18, 46/29; Çıkış, 15/1; 23/2; Levililer, 11/17; Sayılar, 5/14.

¹⁰⁹ Raşi, Tekvin, 1/27, 12/11,

¹¹⁰ Raşi, Tekvin, 8/22; Çıkış, 27/20; Levililer, 27/28; Sayılar, 1/53; Tesniye, 12/3.

¹¹¹ Raşi, Tekvin, 1/31.

midraşik yorumlar ve sözlük anlamları ışığında yorumlar. Tefsirinde yer vereceği midraşik yorumları ise sadece ilgili gördüğü kısımla sınırlar ve çoğunlukla değiştirip dönüştürdükten sonra alıntılar. Bu da okuyucuda ilgili yorumun midraşik geleneğe dayandığı ve tek bir açıklaması olduğu izlenimi uyandırmaktadır. Kimi zaman sadece sözlük anlamı vermekle yetinecek kadar kısadır.

Eserlerinde özel başlıklar kullanmayan Raşi, ilgili eserin de tamamını yorumlamaz. Daha ziyade belirli kavramlar ve ifade kalıplarına odaklanır. Bu nedenle Raşi'nin Tanah tefsiri, birbirinden bağımsız ardışık yorumlardan oluştuğu izlenimi uyandırmaktadır. Her bir yorumun başında ilgili pasuktaki bir ya da birkaç kelimenin alıntılı olduğu ve “*dibur hamathil*” (דְּבוּר הַמַּתְחִיל) denilen referans veya ‘giriş’ ifadesi yer almaktadır. “*Dibur hamathil*” ile Raşi, okuyucuya ilgili pasukta açıklanmaya değer bulunduğu ifadeyi yani yorumun konusunu, teolojik-pedagojik anlamda çıkartılacak önermeleri ve bunların Tanah'taki dayanağını öğretir. Bir anlamda okuyucunun odağını belirler.

Aynı zamanda bir İbranice gramercisi olan Raşi, tefsirlerinde dilbilimsel analizlere de yer verir. İsim ve fiillerin kökenleri, çekimleri, tanımları, hareketleri, Rabbinik İbranice ile Tevrat İbranicesi arasındaki nüans farklılıkları hakkında bilgiler verir. Raşi'nin temel kaynakları ise Menahem ben Saruk'un *Mahberet Menahem*, Dunaş ben Labrat'ın ise *Tşuvot Dunaş* isimli sözlükleridir. Ancak yer yer onlara katılmadığını da ifade eder.¹¹² Raşi dilbilimsel analizlere dayanarak Tevrat'taki cümlelerin sözdiziminin metnin anlaşılmasını zorlaştırıyor ya da yanlış yorumlanmasına neden oluyorsa doğru açıklanabilmesi için sözdiziminin yeniden düzenlenmesi gibi birtakım değişiklikler de önerir. Bu bazen kelimelerin takdim-tehiri, bazen hafzedilmesi bazen de kelimelere yeni anlamlar yükleme şeklinde olmuştur. Raşi'nin yapmış olduğu değişikliklerden bazıları vefatından sonra yapılan Kutsal Kitap çevirilerine de yansımıştır.¹¹³

Raşi'nin Tanah tefsirinde dikkat çeken diğer bir husus ise anlaşılması zor İbranice kelimeleri yerel dil olan Eski Fransızca kelimelerle açıklamasıdır. Tsarfatik dilde (Judeo-French) yani İbranice harflerle yazılmış Fransızca kelimeler *le 'azim* (tekili “*la 'az*”) olarak bilinmektedir.¹¹⁴ A. Darmesteter ve Menahem Banitt, Raşi'nin Tanah tefsirinde 1000, Talmud şerhinde ise 2000'den fazla Fransızca kelimeye yer verdiğini tespit etmiştir. Bunların bir kısmı başka hiçbir eserde yer almadığı için, Fransızca dili açısından da oldukça önemli bir kaynak görevi görmektedir. Örneğin Tekvin 1'de geçen ‘*tohu*’ kelimesini açıklarken Fransızcadada (be-la'az) “estordison, אֵשׁ טוֹרוּדִישׁוֹן” yani “boşluk ve ıssızlık” anlamına geldiğini belirtir. Doğurmak “Nestre, נִישְׁטֵרָה” (Naître); eğitmek, talimat vermek “enseigner/ançinier, אֵינְצִינִיר”; meşale “torche, טוֹרְקָה”; hendek çukur “fosse, פּוּשָׁה”, “rosei(y), רוֹשֵׁיָה”; gölet “étang, אֵטְנְקָה” de bunlardan bazılarıdır.¹¹⁵

Raşi, Tanah yorumunda kutsal yazıların hangi tonlama veya melodi ile okunması gerektiğini belirten Taamim sembollerini de (Taamey ha-Mikra) dikkate alır.¹¹⁶ Tonlama işaretlerinin günümüzde Torah Trop, Haftarah Trop olarak isimlendirilmesi de Raşi'nin literatüre kazandırdığı ‘trop’ (טְרוֹפ) kavramına dayanmaktadır.¹¹⁷ Örneğin Ezekiel 1:11'de geçen “ve yüzleri” ifadesini, kelimeleri veya cümleleri birbirinden ayıran Taamim işaretlerinden ‘zakef gadol’a dayanarak önceki pasuğun devamı olarak yorumlar. Raşi “*zakef gadol olmasaydı bu cümleyi nasıl yorumlayacağımı bilemezdim*” der.¹¹⁸

¹¹² Henry Englander, “A Commentary on Rashi’s Grammatical Comments”, *Hebrew Union College Annual* 17 (1942), 427-498; Henry Englander, “Grammatical Elements and Terminology in Rashi’s Biblical Commentaries: Introduction”, *Hebrew Union College Annual* 14 (1939), 387-429.

¹¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz: Shereshevsky, *Rashi*, 73-95.

¹¹⁴ *La 'az* (leçon am zar), yabancı dil ya da İbranicede kullanılan yabancı kelime anlamına gelmektedir. Mezmurlar 114:1'de geçen “*lo 'az*” kelimesiyle ilişkilendirilmektedir.

¹¹⁵ Örnekleri için bkz: Arsene Darmesteter - David Simon A Blondheim, *Les Gloses Françaises dans les Commentaires Talmudiques de Raschi* (Paris, 1929). Tanah tefsirindeki örnekleri için ise bkz: Darmesteter, “Les Gloses françaises de Raschi dans la Bible”, *Revue des Études Juives* (1907-1908), s. 1-34, 70-98, 72-83, 161-193.

¹¹⁶ Taamim, vurgulanacak heceyi gösterdiği gibi kelimelerin doğru telaffuz edilmesine ve doğru anlaşılmasına da yardımcı olmaktadır. Makam anlamında da kullanılmaktadır. Mustafa Topşir, “Taamim Sembolleri ve Melodik Olarak İfade Edilmeleri”, *İDİL* 12/103 (2023), 373-400.

¹¹⁷ Eric Werner, “Trop and Tropus: Etymology and History”, *Hebrew Union College Annual* 46 (1975), 289-296.

¹¹⁸ Raşi, Ezekiel, 1/11. Ayrıca bkz: Raşi, Çıkış, 15/17; Tesniye, 11/30.

Tanah'ta “Be-Sefer ha-Tora ha-Zot/ha-Ze”¹¹⁹ ifadesinin neden hem eril hem de dişil formda geçtiğini de Raşi Taanim işaretleriyle açıklamaktadır. Buna göre ilk kullanımda ‘sefer’ kitabının altında ‘tarha’ işaretinin olması onu ha-Tora ha-Zot’tan ayırır ve “bu Tora kitabında” anlamına gelir; ikinci kullanımda ise ‘sefer’ kelimesinin altında ‘maarih’ işareti olduğu için ona uygun olarak ‘ha-ze’ kullanılmıştır. Bu da “Tevrat’ın bu kitabında” anlamına gelmektedir.¹²⁰

Raşi’nin kutsal yazıların sıradan insanlar tarafından anlaşılmasını sağlamak için getirmiş olduğu bir diğer yenilik ise tefsirinde yer vermiş olduğu birtakım şemalar ve haritalardır. Sayılar 34:3-12; Hezekiel 45:7, 48:35 ve Hakimler 21:19’a ilişkin yorumlarında geçen haritalardan beş tanesi Leipzig I, Munich 5 gibi önemli el yazmalarında mevcuttur. İsrail topraklarının sınırları ve yerleşim alanlarını kapsayan bu grafikler, aynı zamanda bilinen en eski İbranice haritalardır.¹²¹

Hangi yorum metodunu takip ettiği öne sürülürse sürülsün teolojik, pedagojik ya da dini polemikler söz konusu olduğunda yapacağı yorumları tanahik ya da midraşik ifadelerle ilişkilendirerek onların otoritesi üzerinden dile getirme yoluna gitmiştir. Raşi; yorumlarını dil, gramer ve bağlam gibi literal yorum kriterleriyle sınırlandırmaz. Raşbam gibi literal yorum uğruna geleneksel Yahudi tefsirine itiraz ettiği örneklerin sayısı oldukça sınırlıdır. Bu örneklerin çoğu da dilbilimsel açıklamalarla ilgilidir. Ancak bu durum Raşi’nin bütün yorumlarının Kitab-ı Mukaddes metni ile dilsel ya da bağlamsal uyumdan yoksun olduğu anlamına gelmemelidir. Azımsanmayacak sayıda pasajda metnin basit ve literal anlamını tercih etmiştir. Dolayısıyla Raşi’nin tefsir anlayışı sistematik olmaktan uzak ve oldukça değişkendir. Literal anlamı midraşik yorumu tercih edebildiği gibi, her ikisini birlikte verdiği veya midraşi öncelendiği durumlar da söz konusudur.

Tefsirin dörtte üçü midraşik karakterlidir. Bu da Yazılı Tora’nın Sözlü Tora ile açıklanması gerektiği inancıyla ilgili olabilir. Raşi’nin kendisini ve fikirlerini midraşik geleneğin arkasına gizlemesinin arkasında da bu inanç vardır.¹²² Bu aynı zamanda Raşi’ye okuyucunun nezdinde rabbinik geleneği sürdüren müfessir olma saygınlığı kazandırmıştır. Raşi çelişik olsa bile midraşik külliyatı birleşik/bütüncül bir kanon olarak görmüştür. Selefleri gibi harfiyen alıntılama yerine onu değiştirip dönüştürmüş, tek bir yorum içinde yeni bağlamlara uyarlayarak aktarmıştır. Farklı yorumlar arasındaki detayların seçimi ise midraşik kaynakların otoritesine göre değil verilmek istenen mesajla olan tematik bütünlüğüne göre belirlenmiştir.

4. Raşi’nin Yahudi Tarihindeki Yeri ve Önemi

Raşi’nin özellikle de Tevrat tefsiri ile Yahudiliğe etkisi çok yönlüdür. Tevrat’ın Raşi’nin tefsirleriyle birlikte öğretilmediği yeşiva neredeyse yoktur. Yahudiler haftalık perşea okumalarını yüzyıllarca Raşi’nin yorumları eşliğinde icra ederken, Tevrat’ın doğru açıklaması olarak görülen, pek çok halahik hükmün ve pedagojik değer ilişkilenirdiği midraşlara da Raşi’nin tefsirleri aracılığıyla erişmişlerdir. Raşi, tefsirlerinde okuyucuyu sadece midraşik literatürün karmaşık yapısından kurtarmamış; aynı zamanda midraşların Yahudi tefsir geleneğinin merkezi rol oynamasını sağlamıştır. Bugün mevcut olmayan eserlerden yaptığı alıntılar sebebiyle de kaynak görevi dahi görmektedir.

Peruş ha-Tora le-Raşi” (פרוש התורה לרש"י) olarak bilinen Raşi’nin Tevrat tefsiri, başlangıçta Tevrat’ı açıklamayı hedefleyen bir eser iken, zamanla açıklanması gereken bir kaynak metne dönüşmüştür. Raşi de “*Parşandata*” (Yasa’nın mükemmel yorumcusu) olarak kabul edilmiştir.¹²³ Yahudi yorumcular, *Peruş ha-Tora* için bugüne kadar 200’den fazla şerh kaleme almış ve almaya devam

¹¹⁹ Tesniye, 30/10, 28/61.

¹²⁰ Raşi, Tesniye, 29/10.

¹²¹ Catherine Delano Smith - Mayer I. Gruber, “Rashi’s (Rabbi Solomon ben Isaac) Legacy: Maps of the Holy Land”, *Map Collector* 59 (1992), 30; Rehav Rubin, *Portraying the Land: Hebrew Maps of the Land of Israel from Rashi to the Early 20th Century* (Berlin: Walter de Gruyter GmbH, 2018), 1-3.

¹²² Liber, *Rashi*, 1906, 92-93.

¹²³ Urbach, “How Did Rashi Merit the Title Parshandata?”

etmektedir. Böylece *Peruşim le Raşi* (şerh) denilen ikincil bir edebi tür daha ortaya çıkmıştır.¹²⁴

Teorik olarak ifade edilmemiş olsa da pratikte Raşi'nin yorumlarına Sözlü Tora'nın iki ana bileşeni Mişna ve Gemara kadar önem atfedilmiştir. Raşi'nin Talmud şerhi, Mişna ve Gemara ile birlikte Talmud'un bütün matbu nüshalarında yer alan tek bütüncül şerh olma özelliğine sahiptir. Yeşua Şlomo Soncino'nun 1483'teki ilk Talmud baskısıyla (*Berahot*) basılmaya başlayan şerh, Bomberg'in 1523'teki ilk tam Talmud baskısından itibaren bütün Talmud edisyonlarında yer almıştır. Raşi'nin olmadığı bir Talmud metni düşünülemez. Tefsirle birlikte basılan Tevrat baskılarında da Raşi'nin yorumları vazgeçilmez olmuştur.

Peruş ha-Tora sadece yorum geleneğini değil, Yahudi dini eğitimi ve liturjisini de şekillendirmiştir. 13. yy'dan itibaren Tevrat eğitimi müfredatının ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilmiş, ilk ve orta öğretim kurumlarında (heder-yeşiva) Yahudi çocuklarına okutulmuş/maktadır.¹²⁵ Tevrat'ın Raşi'nin tefsiriyle birlikte basılıp öğretilmesi sonucunda "*Hamişa Humşey Tora im Peruş Raşi*" (*Raşi'nin Yorumlarıyla Tevrat*) denilen eserler ortaya çıkmıştır. Yahudi hukukunun en muteber iki eseri olan Arbaa Turim ile *Şulhan Aruh*'un yazarları Yahudilerin haftalık Tevrat okumalarını (peruşa) "iki defa Tevrat ve bir defa Targum" yerine "iki defa Tevrat ve bir defa Raşi'nin tefsirini" okuyarak icra edebileceklerini halahik hükme bağlamıştır.¹²⁶ Raşi'nin yazdığı yedi duadan (selihot) iki tanesi başta Aşkenaz Yahudilerinde olmak üzere bugün hâlâ sinagoglarda okunmaktadır.¹²⁷

Raşi'nin Tevrat tefsiri ve Talmud şerhi İbrani matbuatı tarihinde de derin izler bırakmıştır. 1470-1500 arasında (Incunabula dönem) faaliyet gösteren İbrani matbaalarından biri hariç (Nahmias kardeşler, İstanbul) hepsi Raşi'nin Tevrat tefsirinin bir baskısını yapmıştır.¹²⁸ İlk matbu İbranice kitap ile baskı tarihi belirtilen en eski iki İbranice kitap (Reggio, 1475; Guadalajara, 1476) da Raşi'nin Tevrat tefsiridir. Tevrat'ın İbranice ilk baskısı (Bologna, 1482), Tanah'ın ilk tam versiyonu *Mikraot Gedolot* (Venedik, 1515-1517) ile Babil Talmudu'nun ilk tam edisyonu (Venedik, 1520-1523) da Raşi'nin tefsiri ve şerhiyle birlikte basılmıştır. Tevrat ve Talmud metninden Raşi'nin tefsir ve şerhini ayırt edebilmek için matbaacılar iki farklı yazı stili kullanmaya özen göstermiştir. Sayfanın ortasına yerleştirdikleri Tevrat metni için daha çok köşeli harflerin kullanıldığı (Otiyot Merubaot, אֲוִיּוֹת מְרֻבָּעוֹת) Aşurî hattını kullanırken; Raşi'nin tefsirini ise onun ismiyle anılan Raşi hattıyla (Ktav Raşi, כְּתָב רַשִׁי) basmışlardır. Raşi yazı stili veya hattı, yarı kavisli/yuvarlak harflerin kullanıldığı Sefarad yazı tipi ile kare harfli Aşkenaz hattının bir karışımıdır. Raşi'den sonra ortaya çıkmasına rağmen 'Raşi hattı' olarak isimlendirilmiştir.¹²⁹

Raşi'nin Tevrat tefsiri ile Talmud şerhi Yahudi kimliği ve kolektif bilincinin oluşmasında/şekillenmesinde de belirleyici rol oynamıştır. Yalnızca Aşkenaz Yahudi cemaatleri için değil, Sefarad Yahudileri açısından da Raşi evrensel bir otorite haline gelmiştir. Kendisi de bir Sefarad Yahudisi olan ve Maimonides'in *Mişne Tora*'sının editörlüğünü yapan İbn Yaiş, İspanya sürgünü (1492) sırasında yaşadıkları zorlukları anlatırken Tevrat, Targum ve 'Tefsir'i bir arada bulamadıklarından, mutlaka birinin eksik olduğundan yakınmıştır. İbn Yaiş 'tefsir' derken bunun "Raşi'nin" Tevrat tefsiri olduğunu açıklama gereği dahi duymamıştır. Okuyucu kitlesinin de Sefarad mülteceleri olduğu bir durumda, İbn Yaiş'in herhangi bir Sefarad bilgini yerine (İbn Ezra, Maimonides vb.) Raşi'nin Tevrat tefsirini tercih etmesi oldukça dikkat çekicidir.¹³⁰ Sefarad bilginlerinin İstanbul'da bastıkları ilk şerh (1525) de *Peruş ha-Tora* şerhidir. Üstelik bu baskıda Sefarad Yahudilerinin yazdığı bir değil birkaç şerh

¹²⁴ B. Barry Levy, "Rashi's Commentary on the Torah: A Survey of Recent Publications", *Tradition* 23/4 (1988), 107-109; Daha güncel listesi için bkz: Pinchas Krieger, *Parşan-Data: Raşimat ha-Piruşim le-Piruş Raşi al ha-Torah* (Monsey, 2005).

¹²⁵ Solomon Zeitlin, "Rashi [Rabbi Solomon of France]", *American Jewish Committee* 41 (1939), 111.

¹²⁶ *Arbaa Turim, Orach Chayim* 285; *Shulchan Arukh, Orach Chayim* 285.

¹²⁷ Max, "Rashi, His Life and His Work", 15/241.

¹²⁸ Lawee, *Rashi's Commentary on the Torah*, 73.

¹²⁹ Başta İstanbul Yahudileri olmak üzere Yahudi matbuatı ile ilgili ileri okuma için ayrıca bakınız: Yasin Meral, *İbrahim Müteferrika Öncesi İstanbul'da Yahudi Matbuatı* (İstanbul: Divan Kitap, 2016).

¹³⁰ Menahem Schmelzer, "Hebrew Manuscripts and Printed Books Among the Sephardim Before and After the Expulsion", *Crisis and Creativity in the Sephardic World: 1391-1648*, ed. Benjamin R. Gaampel (New York: Columbia University Press, 1997), 263-264.

birlikte basılmıştır. Bu bilgiden hareketle 16. yy'a gelindiğinde Raşi'nin tefsirinin, çok sayıda şerh yazma gereği duyulacak kadar otorite kabul edildiği ve geniş okuyucu kitlelerine ulaştığı görülmektedir. İspanyol Yahudi müfessirlerinin 15. yüzyıldan önce Raşi'nin tefsirini yetersiz bulduğu da dikkate alındığında Raşi'nin, sürgün sonrasında Yahudileri birleştiren ve Yahudi kimliğini şekillendiren bir figüre dönüşmesi daha da çarpıcı hale gelmektedir.¹³¹

İster reddiye ister savunma amacıyla olsun, on ikinci yüzyıldan sonra ortaya çıkan Yahudi tefsir literatürü hem içerik hem de metot açısından Raşi'nin etkisi altında kalmıştır. *Peşat*'ın geleneksel Yahudi yorum anlayışı *deraş*'tan üstünlüğünü savunanlar kadar; *deraş*'ı *peşata* tercih edenler de Raşi'nin tefsirlerine otorite kabul etmiştir. Metodunun yanı sıra Raşi, aynı zamanda midraşik kaynak olarak da görülmüştür. David Kimhi, midraşik yorumlara ağırlık verdiği için Raşi'yi eleştirmekle beraber alıntıladığı midraşların bir kısmı bugün sadece Raşi'nin yorumlarında mevcuttur. Dolayısıyla midraşlar açısından güvenilir kaynak olarak kabul edilmiştir.¹³² Raşi aynı zamanda teolojik tartışmaların da odağına girmiştir. Hem geleneksel Yahudiliği savunan Talmudistlerin Rasyonalistlere yönelttiği eleştirilerinde hem de Rasyonalistlerin karşı cevaplarında otoriter kaynak olarak ona başvurulmuştur.¹³³ En dikkat çekici husus ise Kabalist yazarların -örneğin Nahmanides- mistik görüşlerini, bugün bir arada düşünmenin mümkün gözükmeyen Raşi'nin literal yorumları (*peşat*) üzerinden dile getirmiş olmasıdır. Yorumlarının yaklaşık yüzde kırkında Raşi'nin Tevrat tefsirine atıfta bulunan Nahmanides, 'ilk oğulluk' hakkını da Raşi'ye verir.¹³⁴ Bu da Raşi'nin özellikle Tevrat'ı dil, gramer veya felsefi spekülasyonlar üzerinden yorumlamak yerine rabbinik literatür temelli yorumlamasıyla ilgilidir. Tefsirin dörtte üçünün midraşik yorumlardan oluşması Raşi'ye rabbinik geleneği temsil etme otoritesi sağlamıştır.

13. yüzyıldan itibaren Hıristiyan yazarların da Raşi'nin yorumlarıyla ilgilenmiş olmaları dikkat çekicidir. Eserlerinde Raşi'nin ismini açıkça zikrederek atıfta bulunan ilk Hıristiyan Kutsal Kitap yorumcusu Fransisken tarikatına mensup Nicholas de Lyra'dır (d. 1270 - ö. 1349).¹³⁵ Nicholas, *Postilla Litteralis Super Totam Bibliam* isimli tefsirinde "tüm Yahudi müfessirler arasında sadece en makul argümanları ortaya koyan" R. Şlomo'nun (Raşi) görüşlerine yer vereceğini açıkça dile getirir.¹³⁶ Ağıtlar Kitabı'nda Yahudi tefsir geleneğinden yapılan alıntılarının tamamı; Mezmurlar'dakinin ise büyük bir bölümünü Raşi'ye aittir.¹³⁷ Bu yoğun etkileşimden rahatsız olan Hıristiyan yazarlar Nicholas'a 'Şlomo'nun maymunu' (*Simius Solomonis*) olduğu eleştirisinde bulunmuştur.¹³⁸

Raşi'nin Hıristiyan kutsal kitap yorum geleneğine etkisi de Nicholas üzerinden devam etmiştir. Martin Luther, Kutsal Kitap'ın Almancaya çevirisini yaparken büyük oranda Nicholas'ın (*Postillae Perpetuae*) yorumlarından yararlanmıştı. Nicholas-Luther ilişkisinin somut ifadesini şu meşhur tekerlemede görmek mümkündür: "Si Lyra non lyrasset, Lutherius non saltasset/Lyra (Nicholas) lir çalmasaydı, Luther oynamazdı."¹³⁹ Yine, on altıncı yüzyılda Pagninus (1528), Leo Juda (1545), Sebastian Munster (1534) ve Tremellius (1579) tarafından yapılan Latince çevirilerde de İbrance

¹³¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Lawee, *Rashi's Commentary on the Torah*, 39-61, 73.

¹³² Naomi Grunhaus, "The Dependence of Rabbi David Kimhi (Radak) on Rashi in His Quotation of Midrashic Traditions", *Jewish Quarterly Review* 93/3-4 (2003), 415-430.

¹³³ Talmudistlerin Raşi'yi gelenek yanlısı olarak kabul ettiği bilinen bir husustur. Fakat Rasyonalistler de Talmudistlerin argümanlarına yine bir Talmudist olan Raşi'nin yorumlarıyla karşılık verme yoluna gitmişlerdir. Bunlardan biri de Yosef ibn Kaspi'dir (ö. 1340). Yosef, Talmudistlerin ibn Ezra'ya yönelttikleri eleştirileri Raşi'den alıntılar yaparak cevaplamıştır. Bkz: Adrian Sackson, *Joseph Ibn Kaspi: Portrait of a Hebrew Philosopher in Medieval Provence* (Leiden & Boston: Brill, 2017).

¹³⁴ Ramban, *Perush ha-Ramban (Genesis)*, çev. Yaakov Blinder - Yosef Kamenetzky (Brooklyn, New York: Mesorah Publications, 2004), 1/xxiv.

¹³⁵ Grossman, *Rashi*, 49; Pearl, *Rashi*, 100.

¹³⁶ Yosi Yisraeli, "A Christianized Sephardic Critique of Rashi's 'Peshat' in Pablo de Santa María's 'Additiones Ad Postillam Nicolai de Lyra'", *Medieval Exegesis and Religious Difference*, ed. Ryan Szpiech (New York: Fordham University Press, 2015), 128-141.

¹³⁷ Hailperin, *Rashi and The Christian Scholars*, 138.

¹³⁸ Literal olarak tercüme edildiğinde 'Şlomo'nun maymunu' anlamına gelen bu ifade taklitçilik yaptığı düşünülen kişilere karşı hakaret maksadıyla kullanılmaktadır. Bkz. Shereshevsky, *Rashi*, 3; Hailperin, *Rashi and The Christian Scholars*, 145.

¹³⁹ Shereshevsky, *Rashi*, 3-4; Pearl, *Rashi*, 100.

kaynak olarak Raşi'nin tefsiri kullanılmıştır. Hem Luther'in hem de diğer yazarların Latince çevirileri, Kutsal Kitap'ın İngilizce çevirisi King James Versiyonu'nun hazırlanmasında kaynak metin olarak kullanıldığı düşünüldüğünde, Raşi'nin Hıristiyan kutsal kitap literatürüne etkisi de daha net anlaşılmaktadır.¹⁴⁰

Sonuç

Raşi, Orta Çağ Rabbinik Yahudilik düşüncesinin Batı Hıristiyanlık dünyasındaki en önemli temsilcilerinden biridir. Geleneksel yorum anlayışını (midraşik) merkeze alarak yazdığı tefsirler, Yahudilere, Katolik Kilisesi'nin Hıristiyanlaştırma propagandaları ve Haçlı Seferleri'nin yol açtığı siyasi baskı karşısında bir sığınak olmuştur. Raşi'nin yorumlarını *peşat*'a aykırı bulan Sefarad Yahudileri dahi İstanbul'a geldiklerinde Tevrat ve Talmud'dan sonra Yahudi kimliğinin bir parçası olarak Raşi'nin yorumlarına başvurmuşlardır. Raşi'yi Yahudiler arasında popüler ve saygın kılan da onun midraşik geleneğe, bir diğer ifadeyle Yazılı Tora'nın Sözlü Tora ile açıklanması gerektiğine dair inancı ve ısrarıdır. Nitekim tefsirlerinin dörtte üçü midraşik yorumlardan oluşmaktadır. Ancak Raşi sadece bir derleyici değildir; kaynaklarını kendi tefsir amacı ve anlayışına uygun hale getirmek için yeniden kurgulamaktadır.

Bununla birlikte Raşi *peşat* tefsirinin öncülerinden biri olarak kabul edilmektedir. Yorumları *peşat*'ın en iyi örnekleri sayılmasa da Kuzey Fransa'da ortaya çıkan *Peşat* Tefsir Ekolü'nün teşekkülündeki etkisi yadsınamaz. Ancak tefsirlerinin midraşik karakterli oluşu, *peşat*'ın sayısız ihlali ve *peşat*'ın iki önemli temsilcisi Raşbam ve çağdaşı İbn Ezra'nın onu *deraş* yorumcusu olarak görmesi; Raşi'nin *peşat* yorumcusu olarak nitelendirilmesini tartışmalı hale getirmektedir. Nitekim Raşi'ye ilişkin bilimsel çalışmaların yaklaşık 150 yıllık tarihsel süreci göz önünde bulundurulduğunda *peşat-deraş* ilişkisinin nasıl açıklanacağı sorunsalı araştırmacıları en çok meşgul eden konu olmuştur. Raşi, *peşat* tefsir ilkelerini uygularken kararsız ve tutarsız davranmış olabilir. Bu aynı zamanda tefsirinin neden bu kadar popüler ve muteber olduğu sorusunun da cevabıdır. Raşi geleneksel Yahudi anlayışa sahip dinleyici kitesine hitap etmek için tefsirinin Rabbinik temelli olması gerektiğinin bilincindedir. Saygınlığın ölçütü *peşat* konusundaki başarısı olsaydı, halaha söz konusu olduğunda bile *peşat* 'tan ödün vermeyen Raşbam ve İbn Ezra'nın tefsirleri tercih edilmiş olacaktı.

Metodolojik tartışmalar bir yana Raşi'nin Tanah tefsiri ve Talmud şerhi, iki ana metin gibi kanonik statüye ulaşmıştır. Matbaanın da katkısıyla Raşi'nin yorumları Yahudi dini literatürü için yeni bir ana metin haline gelmiştir. Tevrat'ın ilk basılı nüshalarında masoretik metinle birlikte onun yorumlarına yer verildiği gibi Talmud baskılarında Mişna ve Gemara'dan sonra her zaman yer verilen metin yine Raşi'nin şerhidir. Yahudilerin, hakkında en çok şerh yazdığı tefsir de Raşi'nin Tevrat tefsiridir. Raşi'nin yorumları 13. yüzyıldan itibaren Yeşivalardaki Tevrat ve Talmud eğitimi müfredatının temel parçası olduğu gibi Sinagoglardaki peraşa okumalarının da nesnesi haline gelmiştir.

¹⁴⁰ Örnekleri için bkz: Erwin I. J. Rosenthal - Henry Guppy, "Rashi and the English Bible", *Bulletin of the John Rylands Library* 24/1 (1940), 138-167.

Kaynakça | References

- Agus, Irving Abraham. "Rashi and His School". *The World History of the Jewish People. Vol. XI (11): The Dark Ages.* ed. Cecil Roth. 210-248. Israel: Rutgers University Press, 1966.
- Attali, Jacques. *Yahudiler, Dünya ve Para: Yahudi Halkının Ekonomik Tarihi.* çev. Berna Günen. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2017.
- Baron, Salo Wittmayer. *A Social and Religious History of the Jews.* New York: Columbia University Press, Second Edition., 1937.
- Bergman, Bernard. "Rashi as Commentator". *Tradition* 1/1 (1958), 104-116.
- Berliner, Abraham, Rashi. *Raschi der Kommentar des Salomo B. Isak über den Pentateuch.* Frankfurt: Kauffmann, 1905.
- Bloch, Isaac. "Gershom ben Yudah". *The Jewish Encyclopedia (JE).* ed. Isidore Singer - Cyrus Adler. 5/638-639. New York & London: Funk and Wagnalls Company, 1904.
- Blondheim, D. S. "Tentative List of Extant Manuscripts of Rashi's Talmudical Commentaries". *The Jewish Quarterly Review* 8/1 (1917), 55-60.
- Blumenfeld, Samuel M. *Master of Troyes: A Study of Rashi, the Educator.* New York: Behrman House, 1946.
- R. Salomonis Jarchi Commentarius Hebraicus In Pentateuchum Mosis.* çev. Friedrich Breithaupt. Typis Reyherianis, 1710.
- Chazan, Robert. *European Jewry and the First Crusade.* University of California Press, 1987.
- Chazan, Robert. *God, Humanity, and History: The Hebrew First Crusade Narratives.* Berkeley & London: University of California Press, 2000.
- Chones, Simon Moses. *Toldot HaPoskim.* Warsaw, 1910.
- Coffman, Aryeh. *La Torá con Rashi: el Pentateuco con el comentario de Rabi Shelomo Itzjaki (Rashi).* 5 Cilt. Editorial Jerusalem de México, 2001.
- Cohen, Mordechai Z. *Rashi, Biblical Interpretation, and Latin Learning in Medieval Europe: A New Perspective on an Exegetical Revolution.* Cambridge University Press, 2021.
- Darmesteter, Arsène. "Les Gloses françaises de Raschi dans la Bible". *Revue des Études Juives* 53/106 (1907), 161-193.
- Darmesteter, Arsene - Blondheim, David Simon A. *Les Gloses Françaises dans les Commentaires Talmudiques de Raschi.* Paris, 1929.
- Eidelberg, Shlomo - Derovan, David. "Gershom Ben Yudah Me'or Ha-Golah". *Encyclopaedia Judaica (EJ)* (Second). ed. Fred Skolnik - Michael Berenbaum. 7/551-552. Detroit: Thomson & Gale, 2007.
- Eisenstat, Yedida Chaya. *Rashi's Midrashic Anthology: The Torah Commentary Re-Examined.* Ann Arbor, United States, Ph.D., 2014.
- Englander, Henry. "A Commentary on Rashi's Grammatical Comments". *Hebrew Union College Annual* 17 (1942), 427-498.

- Englander, Henry. “Grammatical Elements and Terminology in Rashi’s Biblical Commentaries: Introduction”. *Hebrew Union College Annual* 14 (1939), 387-429.
- Fraenkel, Jona. “Rashi (Commentary to the Babylonian Talmud)”. *Encyclopedia Judaica (EJ)* (Second). ed. Fred Skolnik - Michael Berenbaum. 17/104-105. Detroit: Thomson & Gale, 2007.
- Freimann, Aron. “Manuscript Supercommentaries on Rashi’s Commentary on the Pentateuch”. *Rashi Anniversary Volume*. ed. H. L. Ginsberg. 73-114. New York: American Academy for Jewish Research, 1941.
- Gelles, Benjamin J. *Peshat and Derash in the Exegesis of Rashi*. Leiden: Brill, 1981.
- Grossman, Avraham. *Rashi*. çev. Joel A. Linsider. Oxford: The Littman Library Of Jewish Civilization, 2012.
- Gruber, Mayer I. *Rashi’s Commentary on Psalms*. Philadelphia: Jewish Publication Society, 2007.
- Grunhaus, Naomi. “The Dependence of Rabbi David Kimhi (Radak) on Rashi in His Quotation of Midrashic Traditions”. *Jewish Quarterly Review* 93/3-4 (2003), 415-430.
- Haberman, Abraham Meir. *Piyutey Raşi*. Jerusalem: Schocken, 1940.
- Hailperin, Herman. *Rashi and The Christian Scholars*. Pennsylvania: University of Pittsburgh Press, 1963.
- Rabbi Salomo Jarchi’s ausführlicher Commentar über den Pentateuch*. çev. L. Haymann. Bonn: L. Habicht, 1833.
- Hayyim, Jacob ben (ed.). *The Second Rabbinic Bible (Mikraot Gedolot)*. Venice: Daniel Bomberg, 1524.
- Heller, Marvin J. “Earliest Printings of the Talmud”. *Printing the Talmud: From Bomberg To Schottenstein*. ed. Sharon Liberman Mintz - Gabriel M. Goldstein. 61-78. New York: Yeshiva University Press, 2006.
- Heller, Marvin J. *Further Studies in the Making of the Early Hebrew Book*. Leiden: Brill, 2013.
- Kamin, Sarah. “Affinities Between Jewish and Christian Exegesis in Twelfth Century Northern France”. *Proceedings of the World Congress of Jewish Studies* 9 (1985), 141-155.
- Kamin, Sarah. “Rashi’s Exegetical Categorization with Respect to the Distinction between Peshat and Derash”. *Immanuel* 11 (1980), 16-32.
- Krieger, Pinchas. *Parşan-Data: Raşimat ha-Piruşim le-Piruş Raşi al ha-Torah*. 2 Cilt. Monsey, 2005.
- Lawee, Eric. *Rashi’s Commentary on the Torah: Canonization and Resistance in the Reception of a Jewish Classic*. New York: Oxford University Press, 2019.
- Leibowitz, Nehama. “Rashi’s Criteria for Citing Midrashim”. *Torah Insights*. 101-142. Jerusalem: The Joint Authority for Jewish Zionist Education, 1995.
- Levy, B. Barry. “Rabbinic Bibles, ‘Mikra’ot Gedolot’, and Other Great Books”. *Tradition* 25/4 (1991), 65-81.
- Levy, B. Barry. “Rashi’s Commentary on the Torah: A Survey of Recent Publications”. *Tradition* 23/4 (1988), 102-116.

- Liber, Maurice. *Rashi*. çev. Adele Szold. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1906.
- Lockshin, Martin I. *Rabbi Samuel Ben Meir's Commentary on Genesis: An Annotated Translation*. Lewiston: E. Mellen Press, 1989.
- Marx, Alexander. "The Life and Work of Rashi". *Rashi Anniversary Volume*. ed. H. L. Ginsberg. 9-30. New York: American Academy for Jewish Research, 1941.
- Marx, Moses. "On the Date of Appearance of the First Printed Hebrew Books". *Alexander Marx: Jubilee Volume*. ed. Saul Lieberman. 1/481-636. New York: Jewish Theological Seminary of America, 1950.
- Max, Schloessinger. "Rashi, His Life and His Work". *Year Book of the Central Conference of American Rabbis*. ed. Adolf Guttmacher. 15/223-245. Baltimore: Lord Baltimore Press, 1905.
- Meral, Yasin. *İbrahim Müteferrika Öncesi İstanbul'da Yahudi Matbuatı*. İstanbul: Divan Kitap, 2016.
- Mintz, Adam. "The Talmud in Translation". *Printing the Talmud: From Bomberg To Schottenstein*. ed. Sharon Liberman Mintz - Gabriel M. Goldstein. 121-142. New York: Yeshiva University Press, 2006.
- Nederlandsche vertaling van den Pentateuch: benevens eene Nederlandsche verklarende vertaling van Rashie's Pentateuch commentar*. çev. Abraham Samson Onderwijzer. Amsterdam: Van Creveld & Company, 1895.
- Pearl, Chaim. *Rashi*. London: Peter Halban, 1988.
- Penkower, Jordan S. "The End of Rashi's Commentary on Job. The Manuscripts and the Printed Editions (with three appendices)". *Jewish Studies Quarterly* 10/1 (2003), 18-48.
- Ramban. *Perush ha-Ramban (Genesis)*. çev. Yaakov Blinder - Yosef Kamenetzky. 7 Cilt. Brooklyn, New York: Mesorah Publications, 2004.
- Rosenthal, A. "Talmud Editions of Daniel Bomberg". *Talmud Editions of Daniel Bomberg*. Leiden: Brill, 1999.
- Rosenthal, Erwin I. J. - Guppy, Henry. "Rashi and the English Bible". *Bulletin of the John Rylands Library* 24/1 (1940), 138-167.
- Rothkoff, Aaron. "Rashi (His Life)". *Encyclopedia Judaica (EJ)* (Second). ed. Fred Skolnik - Michael Berenbaum. 17/101-102. Detroit: Thomson & Gale, 2007.
- Rubin, Rehav. *Portraying the Land: Hebrew Maps of the Land of Israel from Rashi to the Early 20th Century*. Berlin: Walter de Gruyter GmbH, 2018.
- Schmelzer, Menahem. "Hebrew Manuscripts and Printed Books Among the Sephardim Before and After the Expulsion". *Crisis and Creativity in the Sephardic World: 1391-1648*. ed. Benjamin R. Gampel. 256-266, 380-384. New York: Columbia University Press, 1997.
- Shereshevsky, Esra. *Rashi: The Man and His World*. New York: Sepher-Hermon Press, 1982.
- Smith, Catherine Delano - Gruber, Mayer I. "Rashi's (Rabbi Solomon ben Isaac) Legacy: Maps of the Holy Land". *Map Collector* 59 (1992), 30-35.

- Soloveitchik, Haym. “Catastrophe and Halakhic Creativity: Ashkenaz: 1096, 1242, 1306 and 1298”. *Jewish History* 12/1 (1998), 71-85.
- Toledano, Jacob Moses. *Apiryon*. Jerusalem, 1905.
- Topşir, Mustafa. “Taamim Sembolleri ve Melodik Olarak İfade Edilmeleri”. *İDİL* 12/103 (2023), 373-400.
- Touito, Elazar. “Rashi’s Commentary on Genesis 1—6 in the Context of Judeo-Christian Controversy”. *Hebrew Union College Annual* 61 (1990), 159-183.
- Urbach, Ephraim E. “How Did Rashi Merit the Title Parshandata?” *Rashi 1040-1990: Hommage a Ephraim E. Urbach*. ed. Gabrielle Sed-Rajna. 387-398. Paris: Cerf, 1993.
- Van der Heide, Albert. “Rashi’s Biblical Exegesis”. *Bibliotheca Orientalis* 41 (1984), 292-318.
- Viezel, Eran. “The Secret of the Popularity of Rashi’s Commentary on the Torah”. *Review of Rabbinic Judaism* 17/2 (13 Ağustos 2014), 207-217.
- Werner, Eric. “Trop and Tropus: Etymology and History”. *Hebrew Union College Annual* 46 (1975), 289-296.
- Williams, Benjamin. “Glossa Ordinaria and Glossa Hebraica Midrash in Rashi and the Gloss”. *Traditio* 71 (2016), 179-201.
- Yisraeli, Yosi. “A Christianized Sephardic Critique of Rashi’s ‘Peshaṭ’ in Pablo de Santa María’s “Additiones Ad Postillam Nicolai de Lyra”. *Medieval Exegesis and Religious Difference*. ed. Ryan Szpiech. 128-141. New York: Fordham University Press, 2015.
- Yitzchaki, David (ed.). *Тора с комментариями Раши (Берейшум - Дварим)*. çev. Alexander Feigin vd. Moskova: Knizhniki, 2007.
- Zeitlin, Solomon. “Rashi [Rabbi Solomon of France]”. *American Jewish Committee* 41 (1939), 111-140.